

Vegetatie en opslibbing in de Peazemerlannen en het referentiegebied west- Groningen: *Jaarrapport 2014*

W.E. van Duin & C. Sonneveld

Rapport C034/15

IMARES Wageningen UR

(IMARES - Institute for Marine Resources & Ecosystem Studies)

Opdrachtgever:

Nederlandse Aardolie Maatschappij B.V.
Postbus 28000
9400 HH Assen

Publicatiedatum:

maart 2015

IMARES is:

- een onafhankelijk, objectief en gezaghebbend instituut dat kennis levert die noodzakelijk is voor integrale duurzame bescherming, exploitatie en ruimtelijk gebruik van de zee en kustzones;
- een instituut dat de benodigde kennis levert voor een geïntegreerde duurzame bescherming, exploitatie en ruimtelijk gebruik van zee en kustzones;
- een belangrijke, proactieve speler in nationale en internationale mariene onderzoeksnetwerken (zoals ICES en EFARO).

P.O. Box 68
1970 AB IJmuiden
Phone: +31 (0)317 48 09 00

Fax: +31 (0)317 48 73 26
E-Mail: imares@wur.nl
www.imares.wur.nl

P.O. Box 77
4400 AB Yerseke
Phone: +31 (0)317 48 09 00

Fax: +31 (0)317 48 73 59
E-Mail: imares@wur.nl
www.imares.wur.nl

P.O. Box 57
1780 AB Den Helder
Phone: +31 (0)317 48 09 00

Fax: +31 (0)223 63 06 87
E-Mail: imares@wur.nl
www.imares.wur.nl

P.O. Box 167
1790 AD Den Burg Texel
Phone: +31 (0)317 48 09 00

Fax: +31 (0)317 48 73 62
E-Mail: imares@wur.nl
www.imares.wur.nl

© 2015 IMARES Wageningen UR

IMARES, onderdeel van Stichting DLO.
KvK nr. 09098104,
IMARES BTW nr. NL 8113.83.696.B16.
Code BIC/SWIFT address: RABONL2U
IBAN code: NL 73 RABO 0373599285

De Directie van IMARES is niet aansprakelijk voor gevolgschade, noch voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van IMARES; opdrachtgever vrijwaart IMARES van aanspraken van derden in verband met deze toepassing.

Dit rapport is vervaardigd op verzoek van de opdrachtgever hierboven aangegeven. Niets uit dit rapport mag weergegeven en/of gepubliceerd worden, gefotokopieerd of op enige andere manier gebruikt worden zonder schriftelijke toestemming.

A_4_3_1-V13

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Achtergrond	9
1.2 Keuze referentiegebied	9
1.3 Metingen door derden	11
1.4 Ervaring op basis van bodemdaling Ameland.....	11
2 Werkwijze en methodes	13
2.1 Globale werkwijze	13
2.2 Keuze ligging pq's	13
2.3 Schaalniveaus	15
2.3.1 Peazemerlannen	15
2.3.2 Monitoring referentiegebied west-Groningen	16
2.4 Opslibbing (SEB)	18
2.5 Vegetatie pq's	18
2.6 Maaiveldhoogte t.o.v. NAP bij de SEB-meetpunten.....	19
2.7 Hermeting raaien 1996	19
3 Resultaten en discussie	21
3.1 Opslibbing (SEB)	21
3.2 Bepaling maaiveldhoogte t.o.v. NAP bij de SEB-meetpunten.....	26
3.3 Vegetatie (pq's).....	26
3.4 Vegetatiekaarten RWS.....	30
3.5 Langjarige opslibbing en vegetatie meetvakken in west-Groningen.....	34
3.6 Jaargemiddeld hoogwater	36
4 Conclusies	37
4.1 Peazemerlannen	37
4.2 Referentiegebied	38
4.3 Beweiding	38
5 Referenties	39
Verantwoording	41
BIJLAGEN	43

Samenvatting

Deze rapportage beschrijft de monitoring in het kader van de bodemdaling onder de kwelder de Peazemerlannen, gelegen aan de Friese noordoostkust. Er wordt een overzicht gegeven van de activiteiten en meetresultaten in de kwelder en zomerpolder van de Peazemerlannen en het referentiegebied in de kwelderwerken in west-Groningen gedurende de jaren 2007 t/m 2014. De meeste gegevens worden weergegeven vanaf 2007, het startjaar van de gaswinning. Oudere data worden, waar nuttig, ook weergegeven of er wordt verwezen naar eerdere rapporten. Algemene en achtergrondinformatie wordt in elke jaarrapportage opgenomen, zodat het meest recente jaarrapport in principe alle nodige informatie bevat.

Vaste meetpunten IMARES in de Peazemerlannen en het referentiegebied

In 1995/1996 zijn 30 meetpunten uitgezet in de Peazemerlannen. Door de autonome ontwikkeling (opslibbing en vegetatiesuccessie) in de periode 1995-2007, die als 0-meting gezien kan worden, raakten vooral de meetpunten in de lageregelegen vegetatiezones ondervertegenwoordigd. Daarom zijn in 2007, vooral in die zones, 18 extra meetpunten aangelegd, waarmee het totale aantal meetpunten op 48 is gekomen. Er is namelijk voor gekozen alle reeds vanaf 1995/1996 bestaande meetpunten ook te blijven volgen, hoewel het aantal punten in de middenkwelder daardoor nu wat oververtegenwoordigd is. Omdat de historie van deze punten bekend is, kan een eventueel optredende trendbreuk in opslibbing en/of vegetatieontwikkeling na 2007 beter worden bepaald.

Verder zijn in 2007 in de west-Groninger kwelderwerken 29 referentiemeetpunten uitgezet in vegetatiezones vergelijkbaar met die in de Peazemerlannen. De meetpunten zijn verdeeld over zes raaien van dijk naar wad in vijf meetvakken van Rijkswaterstaat (RWS).

Van alle meetpunten is jaarlijks in voor- en najaar de opslibbing en daarmee ook de maaiveldhoogte bepaald met de Sedimentatie-Erosie-Balk (SEB). In de nazomer is jaarlijks de vegetatie in permanente kwadraten (pq's) bij de SEB-meetpunten opgenomen. Van alle meetpunten is de maaiveldhoogte t.o.v. NAP bekend.

Aanvullende data RWS referentiegebied

De kwelderwerken van west-Groningen zijn de dichtstbijzijnde kwelders zonder bodemdaling en hebben de best vergelijkbare opslibbing met de Peazemerlannen. Daarnaast is van dit gebied een meetreeks van RWS beschikbaar betreffende de opslibbing en vegetatieontwikkeling van 1960 tot heden. Hierdoor zijn naast de door IMARES uitgevoerde puntmetingen van de opslibbing en hoogte ook metingen van de dwarsraaien (elke honderd meter van dijk tot wad) beschikbaar.

Uit de bovengenoemde meetreeks van RWS blijkt dat de gemiddelde opslibbing over de periode 1992-2007 in het kwelderdeel van de 5 referentiemeetvakken in west-Groningen 14 mm/j bedroeg en in de pionierzone 4 mm/j. De vegetatieontwikkeling in de kwelder laat in die periode over het geheel genomen een successie zien van een gevarieerde (lage) kwelder naar het climaxstadium met Zeekweek. Deze autonome ontwikkeling hangt samen met de door opslibbing toenemende hoogte van het maaiveld en het tot 2013 ontbreken van beweiding in de meeste vakken. De effecten op opslibbing en vegetatie van de na 2013 toegenomen beweiding zal in de jaarrapportage over 2015 uitgebreid behandeld worden. De ruwe gegevens hierover komen in het voorjaar van 2015 beschikbaar.

Resultaten 2007-2014

Opslibbing pq's

In de Peazemerlannen lag de gemiddelde jaarlijkse netto opslibbing gemeten van 2007-2014 in de pionierzone en de verschillende vegetatiezones van de kwelder tussen ca. 7-12 mm/j. De gemiddelde bodemdaling in deze zelfde periode was 2 mm/j en de GHW-stijging ook 2 mm/j. In de zomerpolder is gemiddeld een opslibbing gemeten van 7 mm/j in de lage delen aan de oostkant en 1 mm/j in de kortgegraasde hoger gelegen delen aan de westkant. Op het kale wad en in de pre-pionierzone is een gemiddelde toename in hoogte gemeten van ca. 11 mm/j. Tussen meetpunten in dezelfde vegetatiezone waren soms wel grote verschillen, vooral in de dynamische laaggelegen en weinig begroeide pre-pionierzone. Er zijn zeven meetpunten die over de afgelopen 7 jaar een lagere opslibbing hebben dan 4 mm/j (een waarde die tot nu toe wordt aangehouden om de combinatie van GHW-stijging en

bodemdaling minimaal te kunnen compenseren). De metingen laten echter ook zien dat een aanvankelijke achterstand in een of enkele jaren kan worden ingelopen. Dat geldt vooral voor de kwelder, maar zelfs in de zomerpolder, waar vier van de achterblijvende punten liggen, kan een jaar met een of enkele herfst/winterstormen, zoals eind 2013, veel opslibbing veroorzaken.

Ook dit jaar is een vergelijking gemaakt van de opslibbing van dicht bij elkaar liggende wadsedimentatie-meetpunten van Natuurcentrum Ameland (NCA) en SEB-meetpunten van IMARES in de dynamische pre-pionierzone. Bij NCA-metingen worden de veranderingen aan het wadoppervlak gemeten ten opzichte van een ondergronds vast punt (grondanker), terwijl bij de SEB-metingen de bovenkant van de SEB-palen het vaste punt vormen. Hoewel er soms een meetpunt (over een bepaalde periode) afweek zijn de resultaten gemiddeld vrij goed vergelijkbaar.

In het referentiegebied, de meetvakken in west-Groningen, ligt de gemiddelde jaarlijkse opslibbing in de periode 2007-2014 lager dan in de Peazemerlannen en ligt tussen 0-2 mm/j in de kwelder en 4 mm/j in de pionierzone. Het kale wad en de pre-pionierzone vertoonden gemiddeld een erosie van 3 mm/j. Tussen meetpunten in eenzelfde zone waren ook in het referentiegebied soms grote verschillen, vooral in de dynamische laaggelegen, weinig begroeide pre-pionierzone. De opslibbing wordt sterk beïnvloed door vertrapping tijdens beweiding die is toegenomen de laatste jaren. In 2012 werd bij ongeveer een kwart van de pq's gemiddeld erosie gemeten en dat waren met name de pq's op het wad en in de pre-pionierzone. In 2014 is het aantal pq's met erosie bijna verdubbeld. Uit de waarnemingen tijdens de metingen blijkt dat de oorzaak niet ligt in afgenomen opslibbing, maar in de vertrapping. Gedurende de monitoringperiode vanaf 2007 is alleen MV 286 tot nu toe geheel onbeweid gebleven, terwijl in alle andere referentiemeetvakken in een, enkele of alle jaren vee heeft gelopen.

Vegetatie pq's

Over het geheel genomen was de vegetatie in de meeste kwelder-pq's in de Peazemerlannen stabiel ten opzichte van het beginjaar 2007. Er heeft in negen pq's successie plaatsgevonden en in drie pq's (24, 36 en 39) een lichte regressie. Dit zijn alle drie pq's die dicht bij de doorbraak in de noordelijke zomerkade, op de grens van lage kwelder en pionierzone liggen. De oorzaak van deze lichte regressie ligt bij twee van deze pq's vooral in het feit dat er een vrij sterke uitbreiding van Engels slijkgras heeft plaatsgevonden, die voor een klein deel ten koste is gegaan van Gewoon kweldergras, maar vooral ten koste van onbegroeide delen. In dat opzicht is dus eigenlijk sprake van successie, maar voor het vegetatietype betekent het een lichte regressie. Deze ontwikkeling heeft dus andere oorzaken (namelijk de natuurlijke successie via uitbreiding van Engels slijkgras) en heeft niets te maken met de bodemdaling. De enige pq die zowel in vegetatiebedekking als in opslibbing achterblijft is pq 17, maar die ligt al sinds 2004 in een slecht ontwaterende poel waardoor de vegetatie minimaal is en de bodem verweekt in natte jaren en inklinkt in droge jaren. De verwachting bij deze pq is echter dat zowel de opslibbing als vegetatieontwikkeling weer op gang komt als een dichtbijzijnde kreek door terugschrijdende erosie aansluiting maakt op de poel en de drainage en sedimentaanvoer herstelt.

Ook in het referentiegebied was de vegetatie in de meeste pq's stabiel (met soms lichte successie of lichte regressie bij de vrijwel kale wad pq's). Er heeft in vijf pq's successie plaatsgevonden en in een pq (359F) regressie, veroorzaakt door vertrapping.

Conclusies

De conclusies die getrokken kunnen worden na 7 jaar monitoring wijken weinig af van die in het jaarrapport 2013 en de evaluatie na 5 jaar monitoring.

Opslibbing Peazemerlannen:

- De gemiddelde gemeten opslibbing van 2007 t/m 2014 in de Peazemerlannen was bij de meeste pq's voldoende om de gemeten bodemdaling over deze periode (2 mm/j) en een Gemiddeld Hoogwater-stijging van 2 mm/j bij te houden. De verschillen tussen pq's kunnen echter groot zijn.
- Van de zeven pq's die op dit moment een over de hele meetperiode genomen gemiddelde opslibbing hebben van minder dan 4 mm/j liggen er vier in de zomerpolder, waarvan drie in het hooggelegen westelijke deel. Een pq ligt in een vrijwel kale, afwisselend natte en droge poel waardoor verweking/erosie en inklink bepalend zijn voor de hoogteligging. Zodra de poel weer gedraineerd wordt door aansluiting op een kreek via terugschrijdende erosie zal ook de sedimentaanvoer en vegetatieontwikkeling op gang komen. Ook bij de twee overige pq's kan

een verklaring worden gegeven (erosie op het wad en de grote afstand tot een sedimentbron) waarom de opslibbing achter is gebleven.

- In de westelijke zomerpolder was vroeger inklink het bepalende proces. Nu wordt er gemiddeld een lage opslibbing gemeten, die echter niet genoeg is om de zeespiegelstijging bij te houden en dus ook niet de daar bijkomende bodemdaling. De nog steeds beperkte aanvoermogelijkheid van sediment (o.a. door zomerkade(s) en soms (gedeeltelijk) door sediment en/of vegetatie geblokkeerde duikers) en de vrij hoge ligging van de pq's zorgen voor deze lage opslibbing. In sommige delen van de zomerpolder is de drainage minder goed, zodat er water kan blijven staan waardoor de vegetatie kan afsterven. Sedimentatie en drainage in de zomerpolder verdienen daarom extra aandacht. Compactie door beweiding kan ook nog een rol spelen.
- Uit zowel de metingen van Natuurcentrum Ameland als IMARES op het wad blijkt dat de opslibbing lokaal grote verschillen kan vertonen, niet alleen per locatie, maar ook per jaar. De ordegrootte van de opslibbing van de spijkermetingen en SEB-metingen bleek gemiddeld echter vrij goed vergelijkbaar.

Vegetatieontwikkeling Peazemerlannen:

- De vegetatie bij de meeste pq's is stabiel of vertoont successie, wat verwacht kan worden bij een positieve opslibbingsbalans. Dit laat zien dat er als gevolg van bodemdaling geen kritische grens is overschreden (deze kennis/ervaring is ook opgedaan tijdens de monitoring in het kader van het bodemdalingsonderzoek op Ameland), wat ook de verwachting is bij de huidige mate van bodemdaling. Daarnaast liggen de pq's allemaal ver boven de theoretische ondergrens van hun vegetatiezone, waardoor ook niet te verwachten is dat er snel regressie van de vegetatie zal optreden. Bij de monitoring van de bodemdaling op Ameland is gebleken dat een opslibbingsachterstand van ruim 15 cm vaak nog geen gevolgen (regressie) voor de vegetatie had.
- De drie pq's, die op basis van het vegetatietype een (schijnbare) lichte regressie lieten zien, lagen allemaal op de grens van lage kwelder en pionierzone dicht bij de doorbraak in het midden van de zomerkade. Bij twee van deze pq's heeft er een vrij sterke uitbreiding van Engels slijkgras plaatsgevonden die vooral ten koste is gegaan van onbegroeide delen (poeltjes) en voor een klein deel ten koste van Gewoon kweldergras. In het eerste geval is dus eigenlijk sprake van successie, maar voor het vegetatietype betekent het een lichte regressie. Deze ontwikkeling van uitbreidend Engels slijkgras is ook in het referentiegebied waargenomen (buiten de pq's). Bij de derde pq is de lichte regressie o.a. veroorzaakt door het feit dat de totale vegetatiebedekking in 2014 slechts 75% bedroeg.

Opslibbing en vegetatieontwikkeling Referentiegebied:

- De meetpunten in het referentiegebied vertoonden, ondanks een lagere gemiddelde opslibbing (deels veroorzaakt door vertrapping door beweiding), een vergelijkbaar beeld: stabiele vegetatie of een (lichte) successie bij de meeste pq's. Bij een pq trad regressie op, veroorzaakt door beweiding, maar dat was ook het doel van de beheerder (zie verder onderstaande punt). De verschuiving van Zoutmelde naar een grotere bedekking door Kweldergras is mogelijk ook beïnvloed door beweiding.

Vlakdekkende vegetatieontwikkeling Peazemerlannen en referentiegebied:

- Er is nog geen vergelijking mogelijk tussen vegetatiekaarten die tijdens de bodemdalingsperiode zijn gemaakt. In 2016 komt de RWS VEGWAD-kaart (op basis van de luchtfoto uit 2015 en veldwerk uit 2015) van de Peazemerlannen en het referentiegebied beschikbaar die vergeleken kan worden met de kaart uit 2008.
- De op basis van de vier meest recente vegetatiekaarten (periode 1992-2008, dus voor de start van de gaswinning) waargenomen trend in de Peazemerlannen is een van natuurlijke successie/veroudering en uitbreiding van het areaal, met name (pre) pionierzone.
- De op basis van de vier meest recente vegetatiekaarten (periode 1992-2008, dus voor de start van de gaswinning) waargenomen trend in het referentiegebied is ook een van natuurlijke successie/veroudering. Daarnaast is er door verminderde drainage in centrale delen en ophoging van de omringende delen lokaal regressie opgetreden van lage kwelder naar pionierzone.

Beweiding referentiegebied:

Op het moment is slechts één van de vijf deelgebieden gedurende de hele monitoringperiode onbeweid, terwijl de overige vier gebieden alle of sommige jaren beweid zijn geweest. De door het Kwelderherstelplan Groningen sinds 2013 toegenomen beweiding in het referentiegebied vormt een

knelpunt voor de bruikbaarheid van gegevens als referentiewaarden, zowel voor de opslibbing als de vegetatieontwikkeling. Het aangepaste beweidingsbeheer heeft/krijgt een effect op de ontwikkeling van de hoogteligging (vertrapping en compactie) en de vegetatie (vertrapping, verjonging/regressie) en lokaal ook op de drainage. Dit is nu al waargenomen bij sommige meetpunten en het is ook uitgebreid beschreven in vele artikelen (zie o.a. Esselink *et al.*, 2002).

Omgaan met veranderingen in het beheer:

Aangezien de locaties waar vee ingezet gaat worden, het type vee en de duur en intensiteit niet vast ligt, maar grotendeels door de situatie van het moment zullen worden bepaald (o.a. vegetatiesamenstelling, beschikbaarheid vee en beheervergoeding), is het moeilijk te voorspellen hoe groot het effect eventueel zal zijn op de bruikbaarheid als referentiegebied. Het is nog niet duidelijk in hoeverre beweidingsgegevens bijgehouden gaan worden en beschikbaar komen voor derden, maar dit wordt nog uitgezocht.

Het uitrasteren van de pq's in combinatie met een weideklok (schrikdraad) is een arbeidsintensieve, maar daardoor wel een kostbare, optie om de referentiemeetpunten te beschermen tegen beweidingseffecten en te kunnen blijven gebruiken. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn om, indien nodig, onbeweide meetpunten uit het SEB-meetnet van IMARES als alternatieve referentiepunten te gebruiken. De oorspronkelijke opzet van het meetprogramma wordt daarmee natuurlijk wel veranderd.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Midden jaren '90 heeft de NAM door middel van proefboringen gas ontdekt in zeven velden, waaronder Moddergat, Lauwersoog en Vierhuizen. Deze gasvelden maken deel uit van de vigerende winningvergunningen en liggen geheel of gedeeltelijk onder de Waddenzee net ten noorden van het Lauwersmeer, in het noordoosten van Friesland en het noordwesten van Groningen. Moddergat is aangeboord vanaf de locatie Moddergat, de drie Lauwersoog-velden vanaf de locatie Lauwersoog en de velden Vierhuizen-Oost en -West vanaf de locatie Vierhuizen. Na de proefboringen zijn de exploratieputten, in afwachting van de productieplannen, veiliggesteld.

In overeenstemming met het advies van de Adviesgroep Waddenzeebeleid heeft de overheid geconcludeerd dat er geen ecologische gronden zijn voor het afzien van winning gebonden aan strikte natuurgrenzen. In dit kader wordt gesproken over het principe van 'hand aan de kraan'. Dit houdt in dat de winning van gas wordt afgestemd op de draagkracht van de min of meer zelfstandige ecologische eenheden binnen het waddensysteem (i.e. de kombergingsgebieden). In de praktijk betekent dit dat in een kombergingsgebied de bodemdalingssnelheid door gaswinning niet groter mag worden dan de sedimentatiesnelheid, rekening houdend met de zeespiegelstijging, de natuurlijke bodemdaling en het aanbod van sediment.

Begin 2007 heeft de NAM het genoemde gasveld op de landlocatie Moddergat in productie genomen. In dit noordoostelijke deel van Friesland bevindt zich ook de Peazemerlannen, een natuurgebied bestaande uit een zomerpolder en een kwelder. De beschikbare meetgegevens van de opslibbing en vegetatie van dit gebied tot en met 2006 zijn vastgelegd in een rapport met de uitgangssituatie (Van Duin *et al.*, 2007). Om eventuele veranderingen in opslibbing en vegetatieontwikkeling in de Peazemerlannen te kunnen waarnemen worden tijdens de gaswinningperiode jaarlijks op strategische punten metingen gedaan in het gebied zelf en in een nabijgelegen referentiegebied (zie §1.2). Doel is eventuele effecten van bodemdaling door gaswinning waar te nemen zodat, indien noodzakelijk, passende maatregelen genomen kunnen worden. De kweldermonitoring levert daarmee een bijdrage aan het veel bredere monitoringprogramma dat wordt uitgevoerd in het kader van de gaswinning bij Moddergat, Lauwersoog en Vierhuizen.

1.2 Keuze referentiegebied

Na aanbevelingen van 2 audits betreffende het bodemdalingonderzoek Ameland bleek een 0-referentie zonder bodemdaling wenselijk. IMARES had voor NO-Friesland al een 0-metserie met Sedimentatie-Erosie-Balk(SEB)- en pq-metingen van 1995-2006 in de Peazemerlannen zelf. Een tweede Peazemerlannen als 0-referentie is er niet. De (westelijke) meetvakken van Rijkswaterstaat (RWS) in de kwelderwerken van Groningen zijn echter geschikt als referentie vanwege de lange reeks gegevens (1960-heden) en vanwege de goede overeenkomsten in opslibbing en vegetatie met NO-Friesland. De kwelderwerken in Friesland zijn bewust niet als referentie gekozen, omdat de gemiddelde opslibbing daar de afgelopen decennia hoger was dan in de Peazemerlannen en een goede vergelijking niet mogelijk zou zijn.

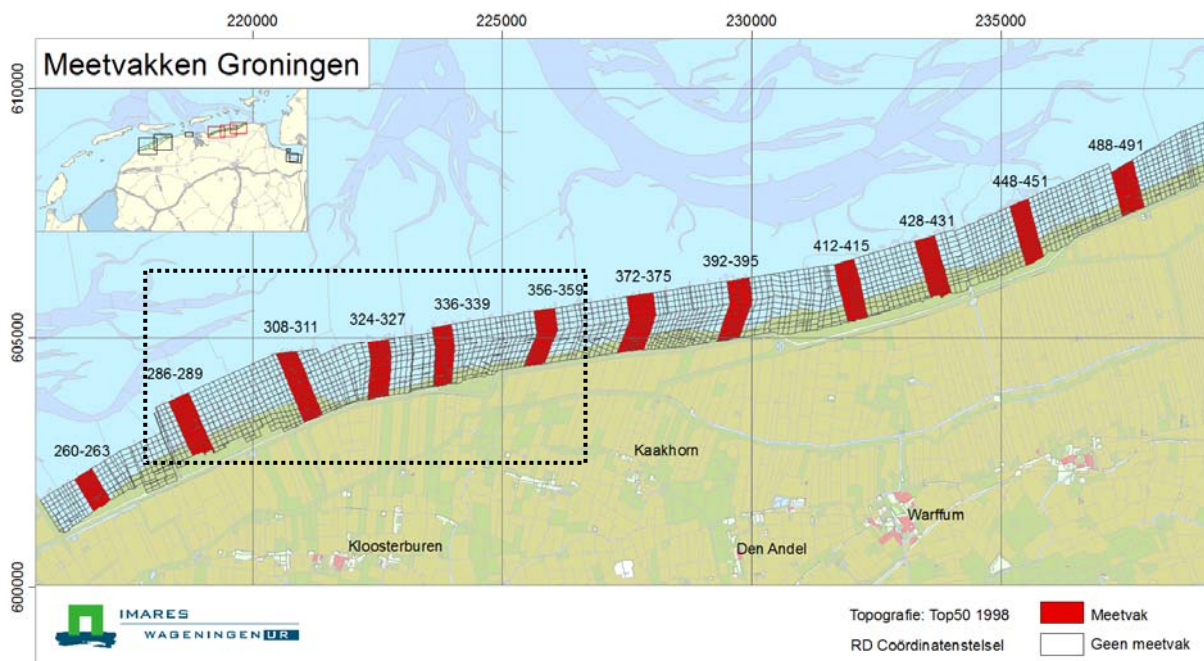
Foto 1.1 Ligging van de Peazemerlannen en de globale ligging van de vijf meetvakken in de Groninger kwelderwerken die als referentiegebied dienst doen.

In de Groninger kwelderwerken liggen dertien RWS-meetvakken (waarvan er vijf dienst doen als referentiegebied voor de Peazemerlannen) en in de Friese kwelderwerken twaalf. Elk meetvak bestaat uit één reeks bezinkvelden van de dijk naar het wad. De grootte per meetvak is ca. 50 ha en is representatief voor een kustgedeelte van ca. twee kilometer. Vanaf ca. 1960 tot heden is door het RWS Waterdistrict Waddenzee hetzelfde monitoringsysteem toegepast: gedetailleerde metingen aan hoogte en vegetatie per meetvak, aangevuld met gegevens over beweiding, ontwatering en het beheer. Vanaf 1982 vindt de monitoring in samenwerking met IMARES plaats. Een 6-jaarlijkse vegetatiekaart van RWS-DID (Data-ICT-Dienst, voorheen Adviesdienst Geo-Informatie) dient voor een vlakdekkende controle van de meetvakkenmethode en voor het vaststellen van de kwaliteit van de vegetatie op het niveau van vegetatietypen. Daarnaast bieden vegetatiekaarten de mogelijkheid te vergelijken met alle andere kwelders en schorren in Nederland.

De gegevens van de meetvakken zijn ondergebracht in het WOK-databestand. De vegetatiekaarten van RWS-DID en het WOK-databestand van het RWS Waterdistrict Waddenzee worden in samenwerking met IMARES als volgt gebruikt:

- Het rapporteren van de toestand van de kwelderwerken aan de beheerder Rijkswaterstaat en aan de gebruikers in de Stuurgroep Kwelderwerken.
- Trendanalyses over de autonome ontwikkeling en over de effecten van bestaand beheer en van nieuw beheer.
- Inbreng in de trilaterale (Deens-Duits-Nederlandse) Waddenzee-monitoring (TMAP) voor Wadden Sea Quality Status Reports.
- Studies naar de effecten van nieuwe gaswinning, waaronder de bodemdalingstudie van 1993 en de Integrale Bodemdalingstudie Waddenzee van 1998.

Dit WOK-databestand heeft een belangrijke rol gespeeld in een studie (Hoeksema *et al.*, 2004) in opdracht van het kabinet naar de effecten van het Groningen veld (= "Slochteren").

Figuur 1.1 Nummering meetvakken Groninger kwelderwerken (:.....: = meetvakken die als referentie dienst doen).

1.3 Metingen door derden

Sommige metingen die van belang zijn voor het projectresultaat worden niet door IMARES zelf verricht:

- Berekeningen van de hoogte van de SEB-palen en de vaste punten t.o.v. NAP en van de bodemdaling worden per vijf jaar aangeleverd door de NAM. In geval van een verstoring zou een meting vervroegd kunnen worden. In de (na)zomer van 2008 en voorjaar van 2013 is de bepaling van de hoogte van de SEB-palen in opdracht van de NAM uitgevoerd door Fugro-Inpark in samenwerking met IMARES. De hoogtes van de ijkpunten waaraan deze metingen worden gekoppeld zijn in 2009 door RWS aan de NAM geleverd.
- Van de getijhoogtes levert RWS Waterdistrict Waddenzee jaarlijks de basisgegevens aan, zodat IMARES de overstromingsfrequenties kan bepalen. Deze gegevens komen meestal in de loop van januari van het opvolgende jaar beschikbaar. Aangezien de jaarrapportages eind december of begin januari verschijnen worden deze gegevens meestal pas in het volgende jaarrapport opgenomen.
- De vegetatie van de pionierzone (jaarlijks) en de hoogtemetingen van de meetvakken (vierjaarlijks) worden door RWS Waterdistrict Waddenzee aangeleverd en de vegetatiekaarten ca. zesjaarlijks door de RWS-DID (zie Bijlage I voor het tijdschema).
- Voor de jaarlijkse neerslag en verdamping wordt gebruik gemaakt van de gegevens, die door Deltares voor het monitoringonderzoek bodemdaling Ameland worden geleverd aan IMARES.
- Data met betrekking tot de bodemdaling worden geleverd door de NAM (Figuur 1.2 en 1.3).

1.4 Ervaring op basis van bodemdaling Ameland

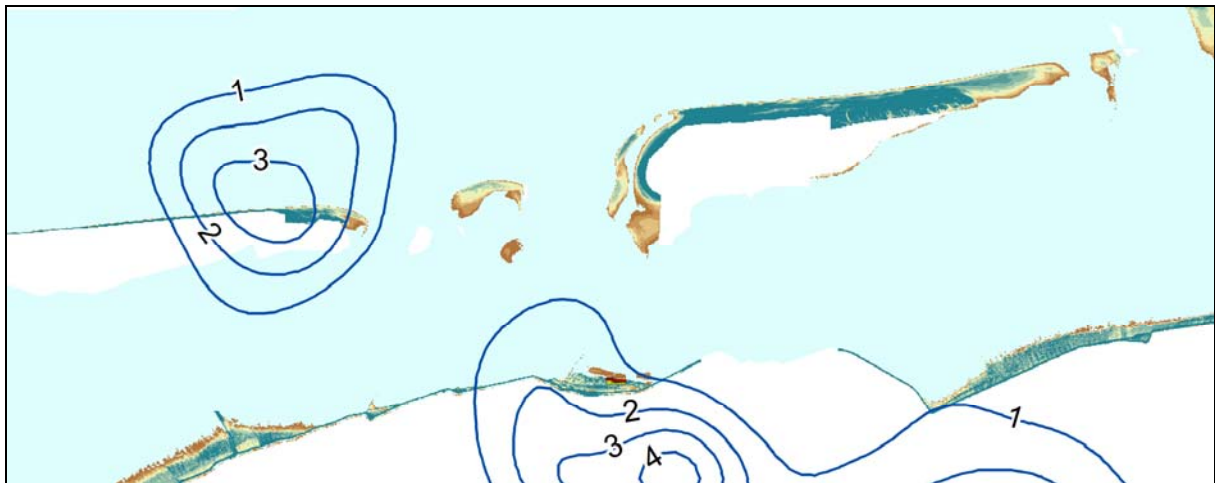
In de Integrale Bodemdalingstudie Waddenzee (Oost *et al.*, 1998), uitgevoerd in het kader van de gaswinning onder Ameland, waren de volgende uitgangspunten geformuleerd om de effecten van zeespiegelstijging en/of bodemdaling op kwelders te kunnen voorspellen (zie ook Meesters *et al.*, 2006):

- Er treden geen veranderingen van de vegetatie op indien de opslibbing in balans is met de som van de bodemdaling en de zeespiegelstijging. Reden hiervoor is dat de kweldervegetatie in nauwkeurig vastgelegde zones ten opzichte van GHW groeit (Dijkema, 1997). De vegetatiezones zullen uiteindelijk parallel aan de trend in de waterstand opschuiven (afgezien van eventuele opslibbing).
- Er treden geen effecten op van een tijdelijk en gering tekort in de opslibbingsbalans van 5 cm (= grenswaarde).

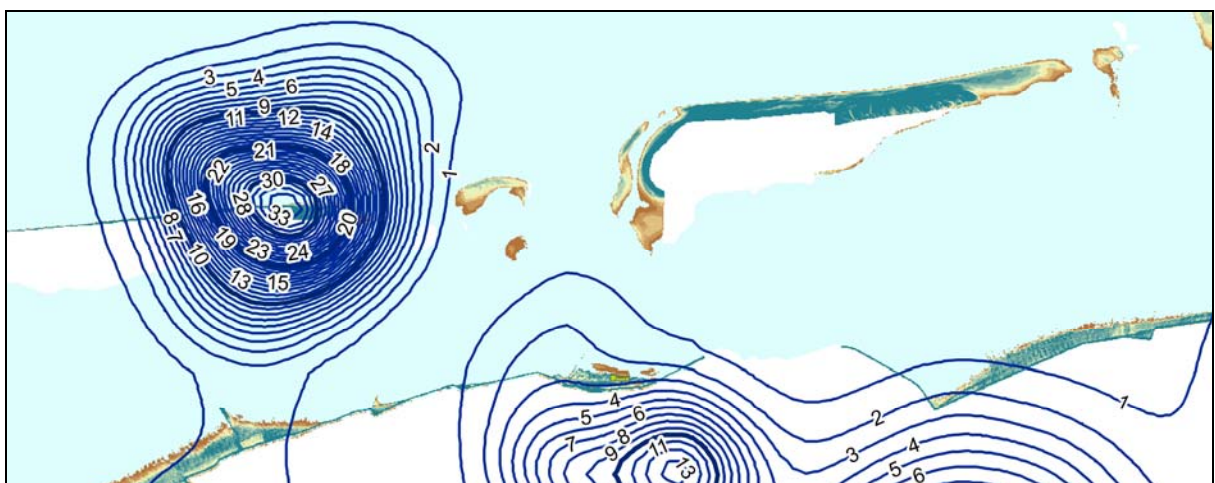
De resultaten van 25 jaar monitoring op Ameland (Dijkema *et al.*, 2005; Dijkema *et al.*, 2011) hebben echter tot een aantal nieuwe of bijgestelde uitgangspunten geleid:

- Bij het interpreteren van de opslibningsbalans en de maaiveldhoogte worden nieuwe grenswaarden voor de zonehypothese gebruikt
- De balans tussen opslibbing en bodemdaling kent geen grenswaarde meer (was - 5 cm) voor veranderingen in de vegetatie.
- De vegetatie verandert indien het maaiveld onder een grenswaarde van 10-15 cm beneden de theoretische ondergrens van een vegetatiezone zakt.
- De ontwatering blijkt voor de kwelderzoning op Ameland, binnen onbekende marges, meer en in ieder geval sneller tot veranderingen in vegetatie te leiden dan de maaiveldhoogte. In kommen wordt daarom geen grenswaarde voor maaiveldhoogte gebruikt, niet in positieve en niet in negatieve zin. De opslibbing en de ontwikkeling van de vegetatie in de kommen hangt namelijk vooral af van eventuele drainage door krekten.
- De afstand tot het wad of tot krekten (de bronnen van het sediment) blijkt minstens zo belangrijk te zijn voor de snelheid van opslibbing als de hoogteligging.
- Er treedt soms lokaal regressie van de vegetatie op, maar die is niet per definitie negatief.

Bij de monitoring in de Peazemerlannen worden deze uitgangspunten ook gebruikt.

Figuur 1.2 Diepe bodemdaling (cm) door gaswinning van 1/1/2007 t/m 1/1/2013 (Bron: NAM 2011).

Figuur 1.3 Totale diepe bodemdaling (cm) door gaswinning t/m 1/1/2013 (Bron: NAM 2011).

2 Werkwijze en methodes

2.1 Globale werkwijze

Voor het monitoringonderzoek in de Peazemerlannen en het referentiegebied wordt gebruik gemaakt van beproefde methodes die in de paragrafen hieronder uitgebreid worden toegelicht.

Jaarlijks worden door IMARES twee Sedimentatie-Erosie-Balk (SEB)-metingen uitgevoerd (eind maart en in augustus/september) en worden vegetatieopnames gemaakt (pq's) bij de kwelder SEB-meetpunten in de Peazemerlannen en het referentiegebied. Met het oog op eventuele erosie wordt in de Peazemerlannen tevens de locatie van de kwelderrand en de grens van de pioniervegetatie bepaald in het centrale deel van het gebied waar de zomerkade ontbreekt. Aan het eind van het jaar worden de verzamelde gegevens uitgewerkt en verwerkt tot een jaarverslag. Een aantal basiszaken wordt elk jaar herhaald en er wordt naar gestreefd om het jaarrapport van 2007 steeds verder uit te breiden met de gegevens van het meest recente gepasseerde jaar, zodat voor een overzicht van de beschikbare informatie steeds alleen het laatste jaarrapport nodig is.

Om de vergelijking tussen het bodemdalinggebied en referentiegebied te vergemakkelijken worden de gegevens meestal vanaf 2007 weergegeven, het startjaar van de gaswinning. Dit geldt ook voor de reeds langer bestaande meetpunten in de Peazemerlannen. Waar van belang of nut worden oudere data ook weergegeven en in andere gevallen wordt verwezen naar van Duin *et al.*, 1997 en 2007.

2.2 Keuze ligging pq's

De meetpunten in de Peazemerlannen waren tot 2007 verdeeld over 5 groepen gebaseerd op de belangrijkste vegetatiezones. Deze 30 permanente kwadraten (verder pq's genoemd) in de Peazemerlannen, 3 in zomerpolder en 27 in kwelder, zijn uitgebreid naar 48 pq's (Figuur 2.1), zodat er nu 6 in de zomerpolder liggen en 42 in de kwelder en pionierzone. Deze uitbreiding was noodzakelijk om replica's te hebben op potentieel voor bodemdaling gevoelige plaatsen (langs de klifrand en in de kommen) en om onderbelichte zones beter te vertegenwoordigen. Door de autonome ontwikkeling de afgelopen 12 jaar (opslibbing en vegetatiesuccessie) waren vooral de meetpunten in deze meer kwetsbare lagergelegen vegetatiezones ondervertegenwoordigd geraakt. Er is voor gekozen alle reeds bestaande meetpunten ook te blijven volgen hoewel het aantal punten in de middenkwelder daardoor nu misschien wat oververtegenwoordigd is. Een reden voor deze keuze is dat de meerjarige ontwikkeling van deze meetpunten bekend is en daardoor een eventueel optredende trendbreuk in opslibbing of vegetatieontwikkeling na 2007 eerder ontdekt kan worden. Ook in de (pre-) pionierzone, die gevoelig zou kunnen zijn voor bodemdaling, zijn enkele meetpunten gelegd. Aangezien de zomerpolder mogelijk op niet al te lange termijn wordt uitgedijkt is daarmee bij de uitbreiding van het aantal pq's/SEB meetpunten vast rekening gehouden, zodat de zomerpolder met drie hooggelegen en drie laaggelegen meetpunten ook goed vertegenwoordigd is. Bij de lage kwelder worden drie groepen meetpunten onderscheiden: de punten in de "gewone" lage kwelder, punten die in kommen liggen met een slechte ontwatering en de punten die langs de klifrand liggen. De keus om deze drie groepen te onderscheiden is van tevoren gemaakt op basis van de ligging en omdat door deze opsplitsing de meetgevoeligheid vergroot wordt en de oorzaak van veranderingen beter te achterhalen is.

De verdeling van de pq's over de vegetatiezones is weergegeven in Tabel 2.1.

De keuze voor deze verdeling is niet random, maar meer strategisch en ingegeven door diverse argumenten. Per zone zal eerst kort worden ingegaan op de belangrijkste karakteristieken en hun kwetsbaarheid en/of het belang om zones op te nemen in de monitoring. Daarna zal op de aantallen pq's per zone worden ingegaan:

- **Kaal wad en pre-pionierzone:** vormen de opmaat voor de (pre-) pionierzone. De vegetatiebedekking is nul of laag (<5% Zeekraal). Bij een te steile hellingshoek, te lage ligging t.o.v. NAP of te grote golfenergie is er geen kans voor de vegetatie om zich te vestigen en/of uit te breiden (bij verder gunstige omstandigheden) en daarmee door te groeien naar de pionierzone. In deze dynamische zones met relatief hoge stroomsnelheden leiden bovengrondse obstakels vaak tot uitspoeling van de omringende grond. Daarom worden in deze zones de opslibbingmetingen via "spijkermetingen" verricht door Natuurcentrum Ameland (zie § 3.1). Om een indicatie te krijgen van de vegetatieontwikkeling en omdat er nauwelijks pionierzone is in de Peazemerlannen (zie hieronder) zijn er toch pq's uitgezet, zij het slechts een beperkt aantal, met daaraan gekoppelde SEB-metingen.
- De **pionierzone:** de meest dynamische en daardoor ook de meest kwetsbare begroeide zone, zowel wat vegetatiebedekking als sedimentatie/erosie betreft. Er staat o.a. eenjarige vegetatie, met name Zeekraal, die grote jaar-op-jaar schommelingen kan vertonen wat bedekking betreft. Daarnaast

wordt Engels slijkgras vaak aangetroffen en soms is Gewoon kweldergras in een lage bedekking (<5%) aanwezig. Bij het verdwijnen van de pionierzone neemt de kans voor horizontale uitbreiding van de lage kwelder af en kan op klifvorming en regressie van de lage kwelder optreden. In de Peazemerlannen is de pionierzone nauwelijks aanwezig, wat te maken heeft met de historie van het gebied.

- **Lage kwelder:** de zone waar de overblijvende vegetatie, waaronder kweldergras, voor stabiliteit en vastlegging van het sediment zorgt en de biodiversiteit een piek bereikt. In het bodemdalingsonderzoek op Ameland is de lage kwelder geen echt kwetsbare zone gebleken. Zelfs na daling van het maaiveld onder de zonegrens bleek de zone niet meteen over te gaan in pionierzone. Echter, aangezien het onwenselijk is dat de stabiele lage kwelder door regressie wel overgaat in onstabiele pionierzone is het van groot belang dat deze zone optimaal aandacht krijgt in de monitoring. Om deze reden liggen hier ook de meeste pq's. Potentieel voor bodemdaling extra gevoelige plaatsen (langs de klifrand en in de kommen) hebben hierbij extra aandacht gekregen.
- **Midden kwelder:** een hooggelegen zone waarin de biodiversiteit steeds verder terugloopt tot een climaxstadium met vrijwel uitsluitend Zeekweek. Hoewel deze zone niet gevoelig is voor zeespiegelstijging of bodemdaling liggen er toch veel pq's. Door de autonome ontwikkeling (opslibbing en vegetatiesuccessie) sinds de start van de metingen in 1995/1996 zijn veel van deze pq's van de lage kwelder in middenkwelder pq's komen te liggen. Er is voor gekozen deze reeds bestaande meetpunten ook vanaf 2007 te blijven volgen hoewel het aantal punten in de middenkwelder daardoor nu misschien wat oververtegenwoordigd is. Een reden voor deze keuze is dat de meerjarige ontwikkeling van deze meetpunten bekend is en daardoor een eventueel optredende trendbreuk in opslibbing of vegetatieontwikkeling na 2007 eerder ontdekt kan worden.
- **Zomerpolder/boerenkwelder:** een door een zomerkade beschermde of zeer hooggelegen zone met incidentele overvloedingen, waardoor de opslibbing meestal lager is dan de inklink. Door een negatieve opslibbingsbalans kan het verschil in maaiveldhoogte met de aangrenzende, normaal opslibbende kwelder toenemen. Zeespiegelstijging of bodemdaling zou dit verschil mogelijk kunnen vergroten. In de vegetatie hebben brakke soorten de overhand, soms in combinatie met "zoete soorten" (glycofyten). De vreemde soortencombinaties zorgen er voor dat er vaak geen vegetatietype benoemd kan worden m.b.v. het classificatieprogramma SALT97. In het Groninger referentiegebied zijn geen zomerpolders, maar wel boerenkwelders, die door hun hoge ligging de zomerpoldersituatie het meest benaderen. Aangezien de kans bestaat dat (het oostelijke deel van) de zomerpolder in de Peazemerlannen op termijn wordt uitgedijkt is daar bij het uitzetten van de pq's/SEB-meetpunten rekening mee gehouden. De zomerpolder is daardoor ook vertegenwoordigd, zij het met een beperkt aantal meetpunten.

Tabel 2.1 Verdeling van de pq's over de verschillende vegetatiezones in de Peazemerlannen en het referentiegebied

Vegetatiezone volgens SALT97	Aantal pq's Peazemerlannen	Aantal pq's referentiegebied
Kaal wad	2	4
11: pre-pionierzone	3	2
12: pionierzone	-	4
22: lage kwelder met pioniersoorten	6	-
21: lage kwelder (bij doorbraak en/of in kom)	16 (6+10)	10
32: midden kwelder	15	8
Zomerpolder hoog/Boerenkwelder	3	1
Zomerpolder laag (12: pionierzone en 22: lage kwelder met pioniersoorten)	3	-
Totaal	48	29

In het referentiegebied is de laatste jaren (meer) beweiding gekomen door uitvoering van het Groninger kwelderherstelplan. Hierdoor is er ook (meer) vertrapping opgetreden bij sommige pq's. Dit maakt het moeilijker om een goede vergelijking met de Peazemerlannen te maken. IMARES heeft ook opslibbings- en vegetatiemeetpunten op andere locaties in Friesland, die deels onbeweid zijn. Hoewel de opslibbing daar gemiddeld wat hoger is dan in de Peazemerlannen en het Groninger-referentiegebied, kunnen deze punten mogelijk toch als aanvullende referentiemeetpunten dienst doen.

2.3 Schaalniveaus

2.3.1 Peazemerlannen

Het kwelderonderzoek bestaat uit het periodiek opnemen van opslibbing (zie §2.4) en vegetatie (zie § 2.5) op twee schaalniveaus:

1. Puntmetingen (opslibbing en vegetatie)

- Van alle 48 pq's worden twee maal per jaar (in maart en augustus/september) metingen van de opslibbing/inklink¹ uitgevoerd met de SEB-methode. Dergelijke SEB-metingen in de Peazemerlannen zijn al vanaf 1995 onderdeel van het SEB-meetnet van IMARES in de Waddenzee. De opnamefrequentie van minimaal twee maal per jaar is noodzakelijk voor een inzicht in de processen achter de opslibbing ('events' in de opslibbing in de winter en klink en krimp van de bodem in de zomer). **Resultaat:** SEB-grafiek met 2 punten per jaar, per pq en per zone (zie § 3.1).

Foto 2.1 Overzicht Peazemerlannen met ligging van de 48 meetpunten. (Foto: Google Earth)

¹ Het bepalen van de balans tussen opslibbing, bodemdaling en veranderingen in GHW is een beproefde methode in de lopende monitoringsprogramma's in de Groninger en Friese kwelderwerken (beheermetingen, RWS) en op Ameland (monitoring effecten van bodemdaling door gaswinning, IMARES). De methode wordt o.a. aanbevolen door de Raad voor de Natuur in haar advies over bodemdaling door gaswinning. De methode is gebaseerd op opslibbing/inklinkmetingen gekoppeld aan de pq's. Het SEB-meetnet van IMARES in o.a. de Peazemerlannen, in verschillende delen van de kwelderwerken en op Ameland is een betrouwbare basis voor interpretatie van de waargenomen processen op één bepaalde locatie.

- Op de kwelder (dus niet in de zomerpolder) zijn in 1995 en 1996 en daarna vanaf 2000 elk jaar vegetatieopnamen² volgens de schaal Londo gemaakt in de proefvakken (pq's van 2x2 m). De jaarlijkse frequentie en vegetatieopnamen in pq's volgens de gedetailleerde schaal van Londo zijn noodzakelijk om de effecten van bodemdaling en natuurlijke veranderingen van elkaar te kunnen scheiden. Door uitbreiding van het aantal SEB-meetpunten (zie eerste aandachtspunt) wordt automatisch het aantal vegetatie pq's uitgebreid. Van de nieuwe pq's zullen in ieder geval de kwelder-pq's worden geïnventariseerd en de zomerpolder-pq's alleen indien beweiding en vegetatie dat toelaat. **Resultaat:** vegetatietype volgens SALT97, plaatjes met de opslibningsbalans en plaatjes met het procentuele aandeel van soortengroepen per 2 jaar (zie o.a. Dijkema *et al.*, 2005).

2. Vlakdekkend (structuurkartering en vegetatiekartering)

- Eventuele **erosie van de pionierzone**³ achter de verdwenen zomerdijk wordt eens per jaar vastgesteld d.m.v. inlopen met GPS van de grenzen van de pionierzone (Zeekraal-/Engels slijkgras-grens) en de lage kwelderzone (Kweldergras-grens die vrijwel gelijk is aan de klifrand). Hiermee worden horizontale veranderingen vastgelegd. Dit is een activiteit die jaarlijks in het najaar vanaf 2007 wordt gedaan. De verticale veranderingen worden met de extra SEB-meetpunten vastgelegd (zie boven). **Resultaat:** GIS-kaart met zonegrenzen en tabel met oppervlakteveranderingen
- Vergelijken van de 6-jaarlijkse **vegetatiekarteringen** van de RWS-DID, om het areaal van de verschillende kwelderzones te bewaken. De drie meest recente kaarten zijn gebaseerd op luchtfoto's uit 1992, 1996 en 2002. In 2010 verschijnt de nieuwste vegetatiekaart gebaseerd op luchtfoto's 2008 en veldwerk 2009. **Resultaat:** zoneringskaarten en oppervlaktes van de zones (zie o.a. van Duin *et al.*, 2007).

2.3.2 Monitoring referentiegebied west-Groningen

RWS heeft in de kwelderwerken langs de Groningen noordkust 13 meetvakken met "pq-achtige" data van de periode 1960-2008. RWS Waterdistrict Waddenzee doet het veldwerk (de laatste jaren in samenwerking met IMARES) en het bestandbeheer. IMARES doet de uitwerking en de verslaglegging aan de Stuurgroep Kwelderwerken. Deze zeldzaam lange reeks met WOK-gegevens (=Werkgroep Onderzoek Kwelderwerken) heeft in de bodemdalingstudies 1993, 1999 en 2004 een grote rol voor de NAM gespeeld.

Per meetvak liggen in 4 replica **vegetatie-transecten** totaal ca. 50 subvakjes van 1 ha (Figuur 2.1):

- Daarvan ligt ca. de helft subvakjes aan de wadkant. De opname van deze vakjes is een jaarlijkse RWS-taak om het areaal van de kwelderwerken (pionierzone en kweldergrens) te kunnen vaststellen.
- De jaarlijkse opname van de vegetatie in de overige subvakjes tot aan de dijkzijde is in 2005 gestopt, omdat het geen RWS taak is (kwaliteit van de vegetatie = samenstelling kweldervegetatie, vergelijkbaar met pq's op Ameland). Om de WOK-opnamen in te zetten als een 0-referentie voor de Peazemerlannen zijn opnames van de volledige vegetatiesamenstelling van de subvakjes van wad tot

² De successierichting van de vegetatie is een belangrijk gegeven om zowel positieve als negatieve effecten van natuurlijke veranderingen, van beheersmaatregelen en van bodemdaling door gaswinning te kunnen beoordelen. In vaste proefvakken (pq's) wordt de bedekking van de afzonderlijke plantensoorten elk jaar of elke paar jaar opgenomen. De pq-methode wordt toegepast in b.v. de monitoring-programma's in de kwelderwerken (meetvakken t.b.v. het beheer) en op Ameland (pq's voor de bodemdaling). De gegevens van de pq's worden verwerkt tot op het niveau van soortengroepen, en beoordeeld op successie/regressie en/of veroudering/verjonging (Eysink *et al.*, 2000). Bij de verwerking wordt tevens aandacht besteed aan de cumulatieve effecten van beheersmaatregelen (waaronder beweiding), bodemdaling en natuurlijke veranderingen, zoals weersomstandigheden en het jaargemiddelde hoogwaterpeil.

³ Uit het WOK-databestand blijkt dat kwelders door de combinatie van een natuurlijke opslibbing en de plantengroei in staat zijn een eventuele versnelde zeespiegelstijging of bodemdaling te volgen. In publicaties is daarvoor 50 cm per eeuw (0,5 cm per jaar) voor de Waddeneilanden en 100 cm per eeuw (1 cm per jaar) voor de vastelandskust genoemd (Dijkema, 1997; Dijkema *et al.*, 1990). In de pionierzone kunnen echter problemen ontstaan, ook zonder zeespiegelstijging en bodemdaling. Door een geringe vegetatiebedekking en voornamelijk eenjarige planten is er in de pionierzone een geringe bescherming van het afgezette sediment, en daardoor netto meestal minder opslibbing. Uiteindelijk kan dat verschil in opslibbing tussen de pionierzone en de kwelder tot kliferosie van de kwelder leiden, d.w.z. de kwelder blijft in hoogte wel groeien, maar het areaal wordt vanaf de zeezijde door laterale erosie aangetast.

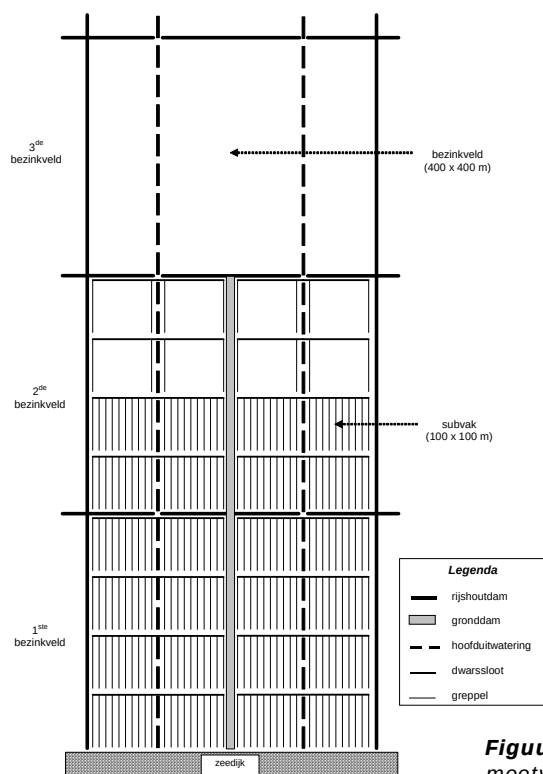
dijk noodzakelijk. Vanwege de grote jaar-op-jaar variatie in met name de eenjarige planten is een jaarlijkse frequentie aan te raden. Daarom is er sinds 2007 een jaarlijkse opname opgenomen in het door de NAM gefinancierde monitoringprogramma dat door IMARES wordt uitgevoerd. Het betreft alleen de opname van de twee buitenste replica transecten (west- en oostzijde per meetvak), in elk van de 5 meetvakken die dienst doen als referentie (zie Figuur 1.2).

Daarnaast laat RWS per subvak eens per 4 jaar zeer gedetailleerde hoogtemetingen (waterpassingen met 100 punten per ha) uitvoeren, vanaf 2004 met RTK-GPS.

Samengevat houdt de monitoring van de 0-referentie in de meetvakken van de Groninger kwelderwerken in:

1. **Hoogtemetingen** op meetlijnen door alle subvakjes, meetcyclus voor alle meetvakken was 4 jaar, maar dit is per 2013 elke 3 jaar geworden. In 2004 van waterpassen naar RTK-GPS methode overgegaan. Dit is een bestaand onderdeel van WOK-monitoring door RWS Waterdistrict Waddenzee; uitvoering door RWS in ieder geval gegarandeerd t/m 2017.
2. **SEB-opslibingsmetingen** door IMARES t.b.v. vergelijking met de methode Ameland en Peazemerlannen, in 5 meetvakken, 2x per jaar (maart en augustus/september).
3. **Vegetatie pionierzone** (zie A), jaarlijks, teruglopende tijdbesteding. Bestaand onderdeel van WOK-monitoring door RWS Waterdistrict Waddenzee; uitvoering door RWS in ieder geval gegarandeerd t/m 2017.
4. **Vegetatie kwelderzone** (zie B), jaarlijks, door IMARES in 5 meetvakken aan de westkant van de Groninger kwelderwerken. Door RWS na 2005 gestopt, maar op grond van de audits Ameland, waarin een **0-meetgebied** voor de Peazemerlannen noodzakelijk werd geacht, hervat in 2007 voor de NAM.
5. **Vegetatiekaarten** om de 6 jaar, dienen voor een vlakdekkende controle van de meetvakkenmethode en voor de mogelijkheid de vegetatie te vergelijken met alle andere kwelders en schorren in Nederland. De recentste vegetatiekaart van de vastelandkwelders in Groningen en Friesland (incl. Peazemerlannen) is van 2009 (opgeleverd in 2010). Bestaande structureel vastgelegde monitoringactiviteit door RWS-DID.
6. **WOK-bestandbeheer** van de punten 1, 3-4, jaarlijks, teruglopende tijdbesteding. Bestaand onderdeel van WOK-monitoring RWS Waterdistrict Waddenzee; uitvoering door RWS in ieder geval gegarandeerd t/m 2017.

De puntmetingen liggen zoals op Ameland en in de Peazemerlannen: hoogte + vegetatie-pq's gecombineerd in transecten.

In een RWS-meetvak liggen 4 replica-transecten van dijk naar wad. Een transect bestaat uit een reeks aaneengesloten subvakjes van elk 1 ha.

De opname-methoden zijn:

- **Vegetatie:** Jaarlijks zijn per subvakje van 1 ha in de periode 1960-2004 de bedekkingspercentages van alle afzonderlijke plantensoorten door het RWS Waterdistrict Waddenzee opgenomen. Deze methode is vanaf 2005 in het monitoringprogramma van RWS beperkt tot het vaststellen van het areaal van de pionierzones en de kwelderzones, maar zal vanaf 2013 weer uitgebreid met het opnemen van de twee buitenste transecten tot aan de dijk.
- **Hoogte:** Per 4 jaar worden in de meetvakken vaste meetlijnen evenwijdig aan de kust door het RWS Waterdistrict Waddenzee gewaterpast. Per 2013 wordt deze frequentie verhoogd naar een 3-jaarlijkse cyclus.

Figuur 2.1 Schematische voorstelling van de opbouw van een meetvak.

2.4 Opslibbing (SEB)

Twee maal per jaar (in maart en augustus/september) is van 2007-2014 de opslibbing gemeten met de Sedimentatie-Erosie-Balk (Van Duin *et al.*, 2007) bij alle 48 punten in de Peazemerlannen en de 29 punten in het referentiegebied.

De metingen worden in de grafieken gepresenteerd vanaf de nazomer-meting. Ook worden de gemiddelden over de jaren steeds berekend vanaf dit tijdstip. Daarvoor is gekozen, omdat vers sediment, dat tijdens de winterstormen afgezet kan zijn, dan de tijd heeft gehad in te klinken waardoor de schatting van de gemiddelde jaarlijkse opslibbing nauwkeuriger wordt (door minder kans op overschatting).

2.5 Vegetatie pq's

Van alle kwelder-pq's is de ontwikkeling van de vegetatie, bepaald met behulp van SALT97, weergegeven in de bijlagen (Peazemerlannen in Bijlage II en III en referentiegebied Bijlage V). Door de hoge ligging bestaat de vegetatie in de pq's in de zomerpolder en boerenkwelder vaak uit soortencombinaties die niet door SALT97 herkend worden.

De successierichting van de vegetatie is een belangrijk gegeven om zowel positieve als negatieve effecten van natuurlijke veranderingen, van beheersmaatregelen en van bodemdaling door gaswinning te kunnen beoordelen. Het onderzoek aan de vegetatie in de Peazemerlannen en op Ameland in het verleden heeft het volgende geleerd:

- Uit een vergelijking van de theoretische ondergrenzen van de vegetatiezones (Tabel 3.4) met de gemeten gemiddelde ondergrenzen in de Peazemerlannen in 2007 blijkt dat de vegetatiezones >30 cm boven de betreffende ondergrens liggen. De uitkomsten van de kweldermonitoring op Ameland hebben de vraag opgeroepen of de huidige theorie over de sterke rol van de maaiveldhoogte in de kwelderzoning nog wel houdbaar is.
- De mate van ontwatering en de beweiding zijn eveneens van belang en beiden hebben een effect op de zoning. In de kommen van de Peazemerlannen is dit duidelijk waargenomen. De vegetatie groeit daar ruim boven de ondergrens, maar toch kan daar bij diverse pq's eenvoudig regressie optreden. De bepalende factor voor het type vegetatie in de kommen is de ontwatering en niet de hoogteligging. Door terugschrijdende erosie in kleine kreekjes vindt in de kommen natuurlijke kreekvorming plaats. Zodra een kom daardoor ontwaterd wordt, zal weer zeer snel successie van de pionierzone naar de lage kwelderzone plaatsvinden. Een voorbeeld is de plas van 2.4 ha op de westzijde van De Hon in het hart van de bodemdaling Ameland, die na kreekvorming in enkele jaren vrijwel volledig is begroeid (Dijkema *et al.*, 2005).

Tabel 3.4 Theoretische ondergrens vegetatiezones in een aantal Waddenzeekwelders ($m+NAP$) gecorrigeerd voor de GHW-trend en de gemiddelde gemeten hoogteligging van de 27 kwelder-pq's in 2007. Puc=Puccinellia (Gewoon kweldergras); Sal = Salicornia (Zeekraal)

Vegetatiezone	Bedekking	Ameland ¹	Friesland midden ²	Groningen west ²	Peazemerlannen ³	Peazemerlannen meting 2007
Midden kwelder		1,46 (beweid)	1,35	1,36	1,29	1,62 (n=15)
		1,36 (onbeweid)				
Lage kwelder	Puc > 5%	1,21	1,22	1,14	1,16	1,48 (n=9)
Pre-laag	Puc < 5%	1,12	1,12	1,04	1,06	
Pionierzone	Sal > 5%	0,86	0,90	0,80	0,84	1,41 (n=3)
Pre-pionier	Sal < 5%	0,82	0,64	0,59	0,58	

¹⁾ Tabel 5.3 in Eysink *et al.* (1995)

²⁾ Tabel 4.6 en 4.7 in Dijkema *et al.* (1991)

³⁾ Berekend uit 2) en gecorrigeerd voor 6 cm lager GHW

2.6 Maaiveldhoogte t.o.v. NAP bij de SEB-meetpunten

In de zomer van 2008 zijn in opdracht van de NAM door Fugro-Inpark in samenwerking met IMARES de hoogtes van alle SEB-palen in de Peazemerlannen en het referentiegebied bepaald t.o.v. referentiepunten met behulp van doorgaande waterpassingen. In 2009 zijn de NAP-hoogtes van de ijkpunten beschikbaar gekomen die in 2008 door RWS zijn bepaald. Door koppeling van die ijkpunten aan de referentiepunten en de eerste SEB-meting is de maaiveldhoogte van alle meetpunten bepaald (zie Tabel 3.2 en 3.3).

Afgesproken is om elke 5 jaar de koppen van alle palen te meten om een extra controle te hebben en om de juiste hoogtes te hebben van palen die vervangen zijn na bv. schade/verstoring door ijsgang of onderslibbing.

In maart 2013 heeft Fugro daarom wederom de hoogte van de SEB-palen bepaald, met nog een kleine aanvulling en controle begin mei. Hoewel doorgaande waterpassingen, zoals gebruikt in 2008, zeer precies zijn, zijn ze ook tijdrovend en sterk afhankelijk van de weersomstandigheden (met name wind). In overleg is daarom besloten de metingen nu met een GPS-RTK-set uit te voeren.

De SEB-palen zijn in kleine kringen gemeten. Het voordeel hiervan is dat er geen of nauwelijks verstoring ontstaat door wijziging van ontvangst van het aantal satellieten. De nauwkeurigheid in Z wordt vast gesteld in +/- 2cm (verschil tussen starthoogte te meten kring en sluielhoogte).

De instellingen van de meetapparatuur:

Tijdens het project is er gewerkt met een Leica GPS Basis Rover. In de rover zitten alle instellingen in de configuratieset. De instellingen die voor dit project zijn afgesproken zijn:

- Coördinatentransformatie: RDNAPTRANS2008
- XY nauwkeurigheid 2 cm
- Z nauwkeurigheid 2 cm
- Aantal waarnemingen per meting is 5
- Elevatiehoek is vastgesteld op 10 °
- Antennehoogte van de gps-stok is 2.00 m.

Deze configuratieset is met de data meegeleverd.

De uitgangspunten vielen allemaal ruim binnen de afgesproken tolerantie van 2 cm. Wel waren er een aantal bijzonderheden gedurende de metingen. Een aantal NAP-bouten zijn niet gebruikt. In het gebied Peazemerlannen zit NAP-bout 2G0090. Dit grondanker bleek los te zitten en is daarom niet gebruikt. Een andere NAP-bout (2G0103) zat oorspronkelijk in een hekpaal, maar deze paal is vervangen waardoor de bout is verdwenen. Voor deze twee bouten zijn alternatieven genomen.

Verder waren sommige punten niet met de GPS-Rover te meten, omdat de NAP-bout in de gevel zat. Dit is opgelost door hier in de buurt een spijker te slaan en deze vanaf de NAP-bout te waterpassen. Het gaat hier om 1002 bij 3C0109 bij Pieterburen en 1006 bij 2G0091 en 2G0098 in het gebied bij Peazemerlannen.

De GPS-Basis is in het gebied bij Pieterburen ongeveer 2 meter vanaf NAP-bout 3C0113 gezet op punt 1001. Vanaf dit punt kon het hele gebied gemeten worden. In Peazemerlannen is de GPS-Basis in de buurt van 2G0091 gezet (op punt 1003). Hierbij is gelijk ook een spijker 1004 meegemeten, zodat er een goede controle van de GPS-Basis/Rover was. Daarnaast lag dit punt 1003 ook mooi midden in het projectgebied, zodat het toestel maar één keer per dag opgesteld hoefde te worden, wat de kans op eventuele fouten beperkt. Ook is elke meetronde of meetdag geëindigd op hetzelfde punt als waar begonnen was. Dit om te controleren of de GPS-Basis gedurende de dag niet omhoog/omlaag is gekomen.

2.7 Hermeting raaien 1996

In 1996 zijn in de zomerpolder, kwelder en het beweidde stukje aan de westkant van de Peazemerlannen 236 punten in raaien uitgezet (ca. 1 punt/ha; zie Figuur 2.2). In een gezamenlijke meetinspanning heeft de NAM toen de XYZ-waarde per punt bepaald met behulp van DGPS en een vast station op de dijk en heeft IMARES (toen nog IBN) bij ieder punt in een 1x1 m oppervlak de dominante plantensoorten genoteerd volgens de vegetatieschaal van Tansley (Van Duin et al., 1997). In augustus/september 2014 is een hermeting van maaiveldhoogte en vegetatie gedaan op dezelfde punten met behulp van een Trimble R6 RTK-DGPS.

In principe kan hiermee een vereenvoudigde hoogtekaart voor 2014 en verschilkaart voor de periode 1996-2014 gemaakt worden, waaruit een meer vlakdekkend beeld van de opslibbing of erosie/inklink

gehaald kan worden en de gemiddelde maaiveldverandering in deze 18 jaar. Aanvullend geven de vegetatieopnames een meer vlakdekkend beeld van de successierichting van de vegetatie in de afgelopen 18 jaar. Omdat de verschilkaarten in 1996 zijn gemaakt door de NAM lijkt het aanbevelingswaardig om de uitwerking van de data uit 2014 op dezelfde wijze te doen. Omdat daar nog nader overleg over zal plaatsvinden, zijn in september 2014 alleen de data verzameld en zal de uitwerking van de data op later tijdstip gedaan worden.

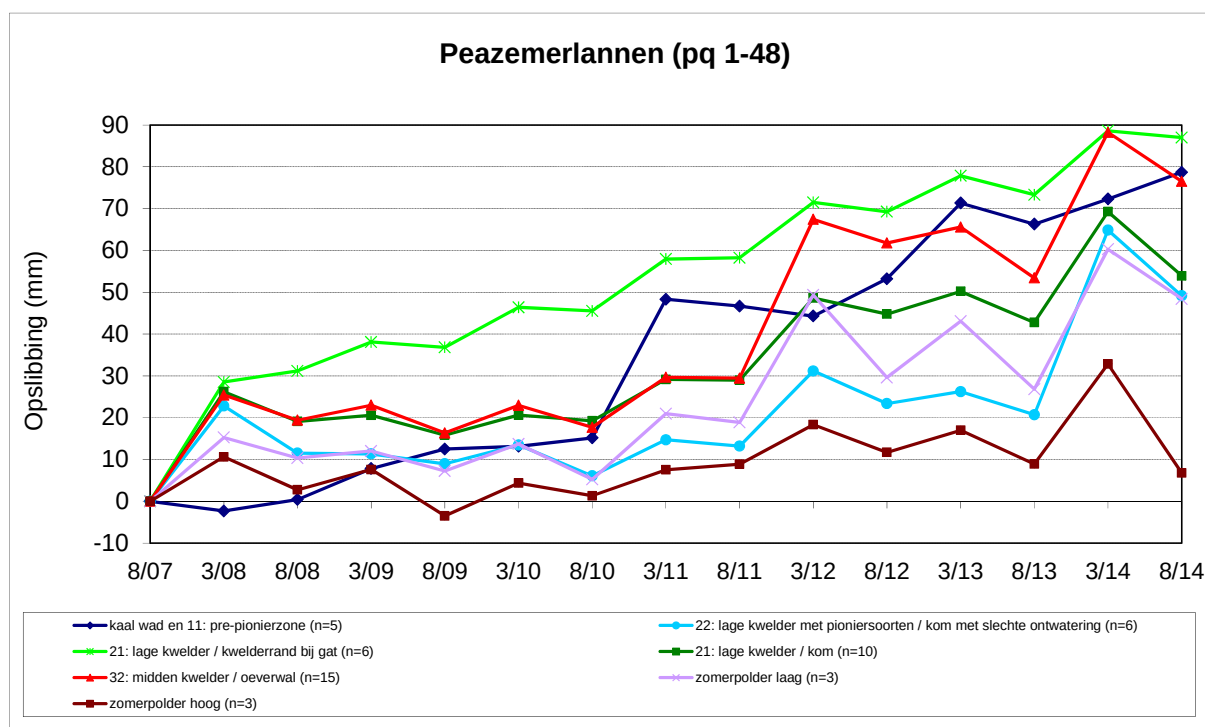

Figuur 2.2. De meetraaien uit 1996 en 2014 in de Peazemerlannen.

3 Resultaten en discussie

3.1 Opslibbing (SEB)

In de Peazemerlannen lag de gemiddelde jaarlijkse netto opslibbing⁴ gemeten van 2007-2014 in de pionierzone en de verschillende vegetatiezones van de kwelder tussen ca. 7-12 mm/j. De gemiddelde bodemdaling in deze zelfde periode was 2 mm/j en de GHW-stijging ook 2 mm/j. In de zomerpolder is gemiddeld een opslibbing gemeten van 7 mm/j in de lage delen aan de oostkant en 1 mm/j in de kortgegrasde hoger gelegen delen aan de westkant. Op het kale wad en in de pre-pionierzone is een gemiddelde toename in hoogte gemeten van ca. 11 mm/j (Figuur 3.1). Tussen meetpunten in dezelfde vegetatiezone waren soms wel grote verschillen, vooral in de dynamische laaggelegen en weinig begroeide pre-pionierzone (zie ook Tabel 3.1). De opslibbing van alle afzonderlijke meetpunten is weergegeven in Bijlage IV. Er zijn zeven meetpunten die over de afgelopen 7 jaar een lagere opslibbing hebben dan 4 mm/j (een waarde die tot nu toe wordt aangehouden om de combinatie van GHW-stijging en bodemdaling minimaal te kunnen compenseren). Hiervan liggen er vier in de zomerpolder (pq 1, 2, 3 en 48), een op het wad (pq 32; tot 2010 erosie, maar vervolgens enkele jaren een sterke opslibbing), een in een poel (pq 17; afwisselend verweking en uitdroging) en een ver weg van het wad en sediment aanvoerende geulen (pq 21). De metingen laten echter ook zien dat een aanvankelijke achterstand in een of enkele jaren kan worden ingelopen. De primaire pionierzone achter de doorbraak in de bitumen zomerkade werd in de bodemdalingstudies van 1993 en 1998 nog als een probleem gezien. Op grond van de daarna voortgezette SEB-metingen en de nu bekende opslibbingscijfers is dat niet meer het geval. Op 28 oktober en 5-6 december 2013 hebben zich stormen voorgedaan, waarbij in oktober veel sediment terecht is gekomen op het voorliggende wad (Krol 2015) dat tijdens de decemberstorm is verplaatst naar de kwelder. Dit is te zien aan de hoge opslibbing die is gemeten in maart 2014 in de meeste vegetatiezones. Bij de metingen van augustus 2014 is duidelijk te zien dat dit verse sediment door uitdroging sterk is ingeklonken waardoor een deel van de ophoging teniet is gedaan.

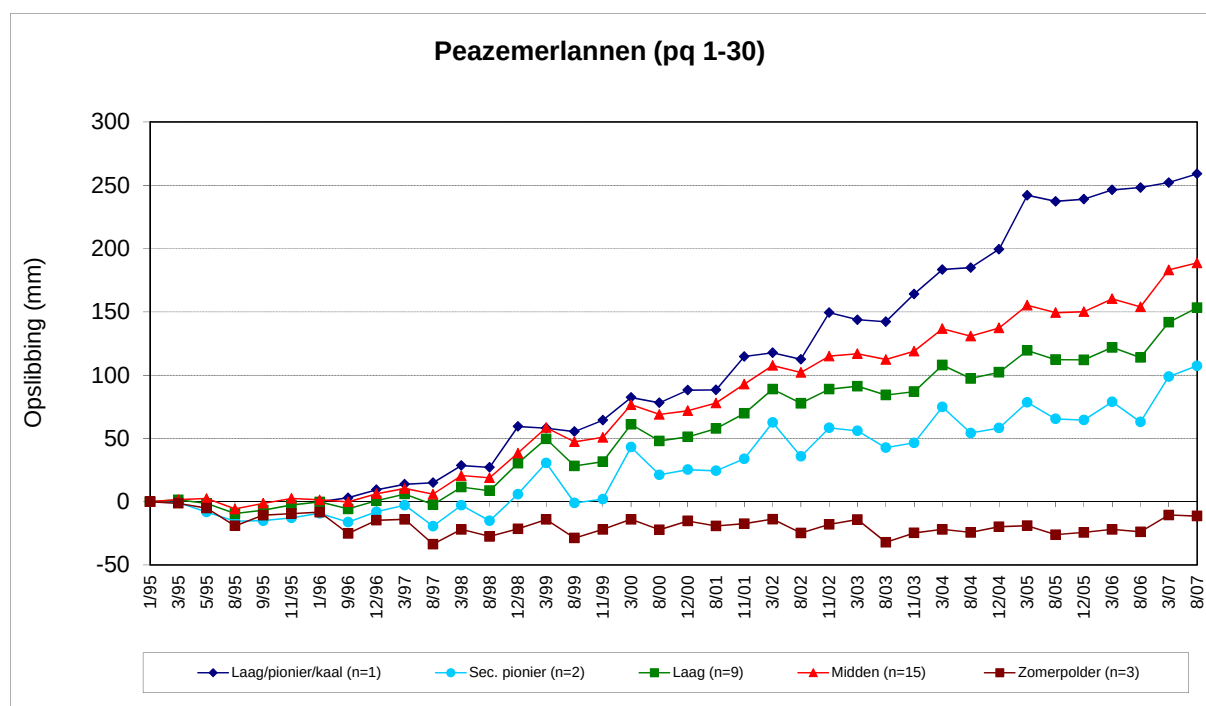

Figuur 3.1 Maaiveldhoogteontwikkeling (mm+NAP) bij de oorspronkelijke en nieuwe meetpunten in de diverse kwelderzones (met SALT97 code) en zomerpolder van de Peazemerlannen van augustus 2007-augustus 2014.

⁴ Met netto opslibbing wordt bedoeld de resultante van sedimentatie/erosie/inklink/vertrapping. Eventuele bodemdaling is daar niet in meegenomen.

Doordat in de zomerpolder in de Peazemerlannen de meeste kleppen in de duikers in de loop der jaren verdwenen zijn lijkt er nu een beter evenwicht tussen inklink en zwel en/of opslibbing te zijn ontstaan. Gemiddeld over de periode 1995-2007 was er in de hooggelegen westelijke zomerpolder nog een gemiddelde jaarlijkse afname van 2 mm, terwijl er van 2007-2014 een gemiddelde toename in maaiveldhoogte van 1 mm/j gemeten is. Onder invloed van waterverlies en waterabsorptie kunnen oude (=gerijpte) kleiige bodems door krimp en zwelling een variatie in bodemhoogte vertonen van 3-4 cm (Veenstra, 1965; De Glopper, 1973). De mate van fluctuatie hangt sterk samen met de hoeveelheid neerslag en dus het vochtgehalte van de bodem. De zomerpolder is echter wel de zone die met de huidige opslibbing niet de zeespiegelstijging kan bijhouden. In combinatie met bodemdaling zou het opslibbingstekort versterkt kunnen worden. Het feit dat de meetpunten aan de westkant van de zomerpolder hooggelegen zijn zorgt er aan één kant voor dat de opslibbing laag is, maar geeft daardoor ook ruimte voor een tijdelijke opslibbingsachterstand zonder directe gevolgen. De drainage moet dan echter niet minder worden, want dat kan nadelige gevolgen voor de vegetatie hebben.

Een exacte vergelijking met de opslibbing per vegetatiezone van 1995-2007 is lastig, niet alleen omdat het aantal meetjaren verschilt, maar ook omdat het aantal pq's en de indeling veranderd is (zie Fig.3.2).

Figuur 3.2 Maaiveldhoogteontwikkeling (mm) bij de 30 oorspronkelijke meetpunten in de pionierzone, lage en midden kwelder en zomerpolder van 1995-2007.

Voor de kwelder van de Peazemerlannen wordt in Meesters *et al.* (2006; Figuren 4.2-4.5) de verwachting uitgesproken dat de opslibbingsbalans nauwelijks door de voorspelde bodemdaling zal worden beïnvloed. Er is daarbij ook rekening gehouden met een zeespiegelstijging van 2 mm/j. Zowel in de primaire pionierzone achter de stormdoorbraak, de kommen, de lage kwelder als op de oeverwallen zou de opslibbingsbalans positief blijven. Een bodemdaling van 12 cm in 32 jaar (Meesters *et al.*, 2006) betekent bij de huidige gemeten opslibbing (zie ook Tabel 3.2) namelijk dat de relatieve ophoging van de kwelder verder gaat, en daarmee ook de vegetatiesuccesie. De vertraagde netto ophoging van het maaiveld tijdens de bodemdalingsperiode kan hooguit lokaal de veroudering van de kweldervegetatie vertragen. Dat kan gezien worden als een positief neveneffect van gaswinning, maar de bodemdaling is niet groot genoeg om het verouderingsprobleem grootschalig en langdurig op te lossen.

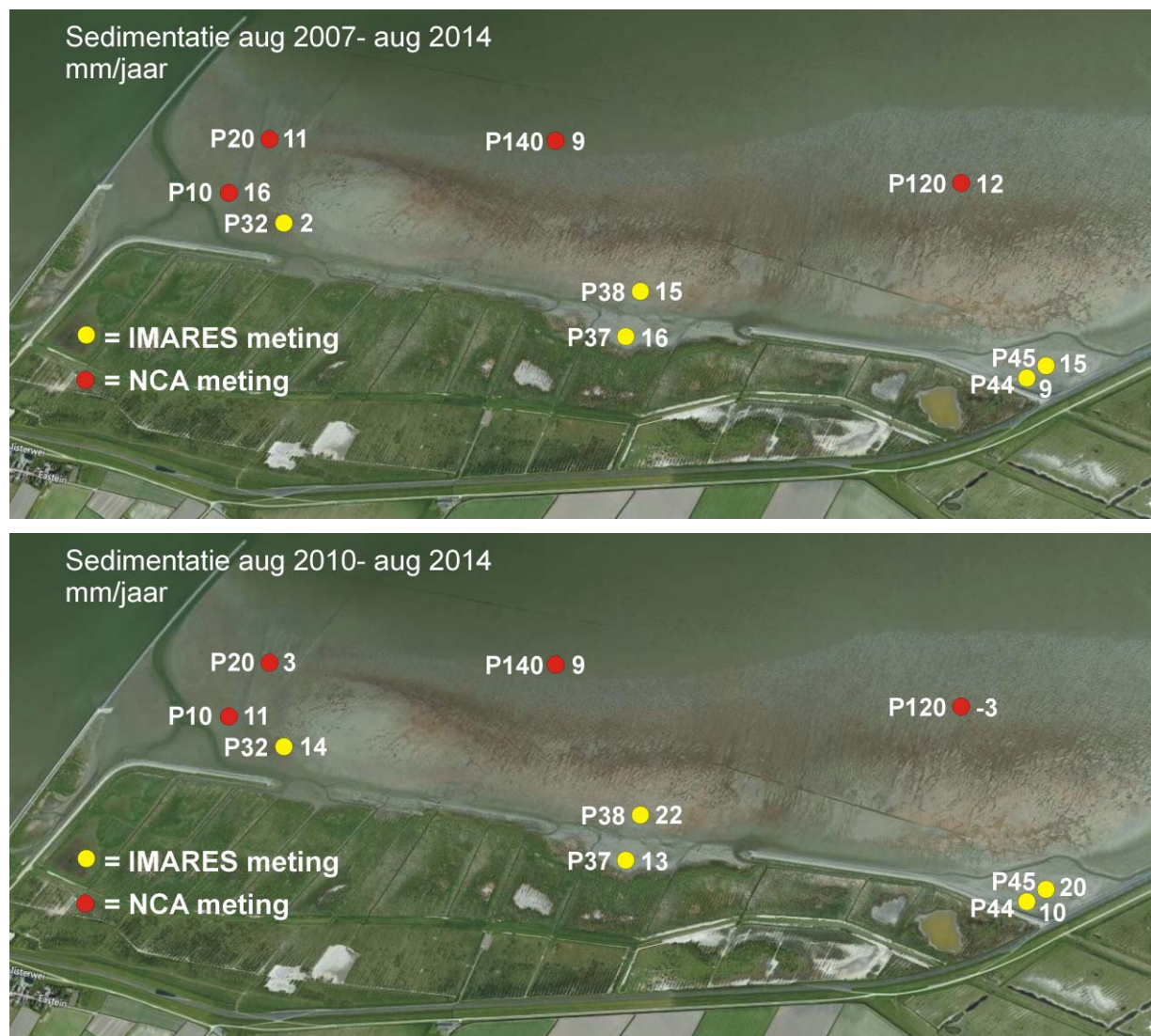
Vergelijking SEB-metingen met spijkermetingen NCA

Het Natuurcentrum Ameland (NCA) voert in het kader van hetzelfde monitoringonderzoek betreffende de gaswinning bij Paesens-Lauwersoog wadsedimentatiemetingen uit. Bij deze metingen (voor een

uitgebreide beschrijving zie Krol, 2015) worden de veranderingen aan het wadoppervlak gemeten ten opzichte van een ondergronds vast punt (grondanker), terwijl bij de SEB-metingen de bovenkant van de SEB-palen het vaste punt vormen.

Op de overgang van de kwelder naar het wad liggen een aantal meetstations van het NCA en IMARES bij elkaar in de buurt en er is een onderlinge vergelijking gemaakt om te zien of deze stations een vergelijkbare opslibbingstrend aangeven, ondanks de verschillende gebruikte methodes en de grote dynamiek in deze zone.

Omdat de meetreeks van IMARES vanaf augustus 2007 t/m augustus 2014 loopt, zijn ook de reeds langer lopende metingen van NCA over dezelfde periode berekend (zie Tabel 3.1). Aangezien beide meetmethodes bij een eerdere uitwerking een trendbreuk (sterke toename) in de sedimentatie laten zien na de zomer van 2010 is ook een berekening gemaakt over de periode augustus 2010– augustus 2014 (Tabel 3.1). De data van beide periodes zijn op een eigen kaartbeeld weergegeven (Figuur 3.3). Het blijkt dat de data in sommige gevallen een vergelijkbare opslibbingstrend laten zien en soms een wat afwijkende. Meestal wordt dit veroorzaakt door één of meer jaren met een hoge (lokale) erosie of opslibbing bij een meetpunt, maar dat wordt op de langere termijn vaak weer uitgemiddeld. De SEB-meting van P32 wijkt bv. sterk af van P10 en P20, maar dat komt vooral door de eerste drie monitoringjaren waarin erosie is opgetreden bij dit meetpunt. Door de hoge opslibbing van 2010-2014 is het gemiddelde over de laatste jaren wel vergelijkbaar met dat van de twee naburige spijkermetingen.

Figuur 3.3. Vergelijking van de opslibbingmetingen van NCA (rode punten) en IMARES (gele punten) op de grens van kwelder en wad bij de Peazemerlannen. Boven over periode aug 2007-aug 2014. Onder over periode aug 2010-aug 2014. De P met nummer betreft het meetpunt en het getal achter de stip de opslibbing in mm/j.

Tabel 3.1. Vergelijking van sedimentatiemetingen van NCA en IMARES op overgang van kwelder naar wad. Er zijn 3 groepjes van 3 vrij dicht bij elkaar liggende punten (eerst meetpunt(en) van NCA gevolgd door die van IMARES).

	aug 2007-aug 2014	aug 2010-aug 2014
Meetpunt / Station	mm / j	mm / j
P10 (NCA)	16	11
P20 (NCA)	11	3
P32 (IMARES)	2	14
P140 (NCA)	9	9
P37 (IMARES)	16	13
P38 (IMARES)	15	22
P120 (NCA)	12	-3
P44 (IMARES)	9	10
P45 (IMARES)	15	20
Gemiddeld	11.6	11.0

De gemiddelde sedimentatie van alle meetpunten samen van 12 mm/j over de periode 2007-2014 en 11 mm/j over de periode 2010-2014 (Tabel 3.1) past goed bij de waarneming dat het kale wad voor de Peazemerlannen de laatste jaren is overgegaan in een met Zeekraal begroeide pionierzone (zie bv. Foto 3.1 en §3.4) wat mede een gevolg kan zijn van de toegenomen hoogteligging. Het sediment dat zich op de wadplaten verzameld heeft (Krol, 2015) lijkt zich tijdens de oktober- en decemberstorm van 2013 verplaatst te hebben naar de kwelder.

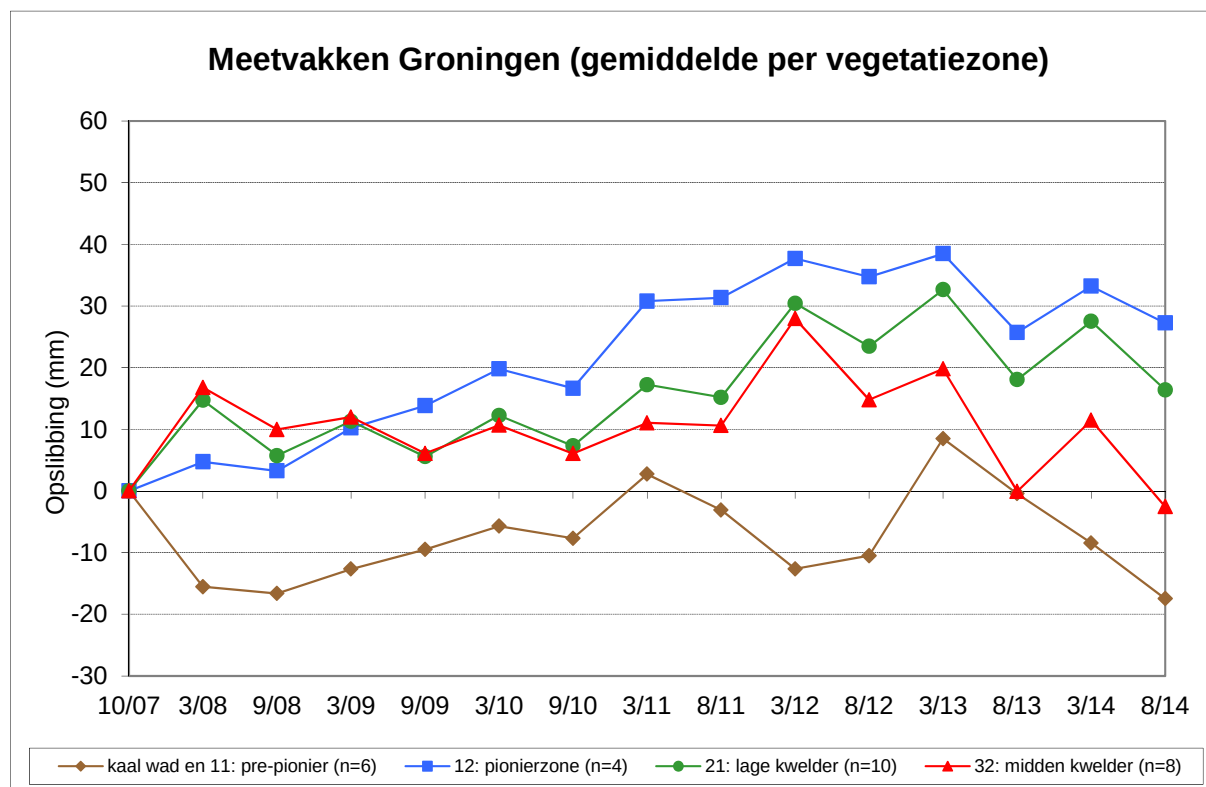

Foto 3.1. De uitgebreide (pre-)pionierzone met voornamelijk Zeekraal die ook in 2014 weer aanwezig was (foto vanaf pq 38 richting Lauwersoog).

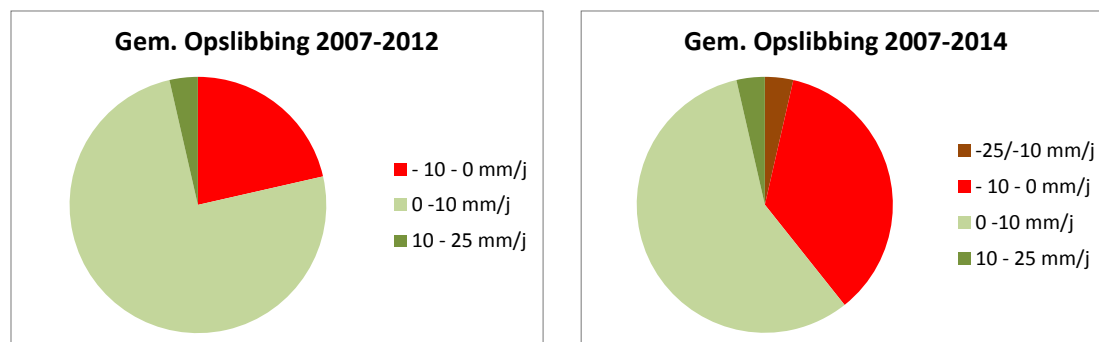
Referentiegebied

In het referentiegebied, de meetvakken in west-Groningen, ligt de gemiddelde jaarlijkse opslibbing lager dan in de Peazemerlannen en ligt tussen 0-2 mm/j in de kwelder en 4 mm/j in de pionierzone (Figuur 3.4). Het kale wad en de pre-pionierzone vertoonden gemiddeld een erosie van 3 mm/j. Tussen meetpunten in eenzelfde zone waren ook in het referentiegebied soms grote verschillen, vooral in de dynamische laaggelegen, weinig begroeide pre-pionierzone (zie ook Tabel 3.2). De opslibbing van alle afzonderlijke meetpunten is weergegeven in Bijlage VI. De SEB-paal van 339D, in de boerenkwelder, die in 2012 was afgemaaid, is vervangen in maart 2014.

De opslibbing wordt sterk beïnvloed door vertrapping tijdens beweiding die is toegenomen de laatste jaren. In 2012 werd bij ongeveer een kwart van de pq's gemiddeld erosie gemeten en dat waren met name de pq's op het wad en in de pre-pionierzone. In 2014 is het aantal pq's met erosie bijna verdubbeld (Figuur 3.5). De oorzaak ligt echter niet in afgenomen opslibbing, maar in de vertrapping.

Figuur 3.4 Maaiveldhoogteontwikkeling (mm+NAP) bij de meetpunten in de onderscheiden kwelderzones (met SALT97 code) in het referentiegebied west-Groningen vanaf 2007-augustus 2014.

Figuur 3.5 Verdeling gemiddelde opslibbing van de pq's in het referentiegebied west-Groningen in 2012 en 2014.

3.2 Bepaling maaiveldhoogte t.o.v. NAP bij de SEB-meetpunten

De meeste palen waarbij grote verschillen zijn gemeten tussen 2008 en 2013 betrof palen die vervangen zijn na schade door ijsgang in een van de drie winters waarin dit voorkwam, of palen die vervangen/herplaatst zijn na verstoring door inrichtingswerkzaamheden voor het Groninger kwelderherstelplan, of na onderslibbing. Alleen voor het vrij constante verschil van ca. 5 cm tussen de metingen van 2008 en 2013 in meetvak 339 kon niet verklaard worden. Daarom is deze meting op 1/5/13 herhaald door Fugro. Aangezien deze meting zeer goed overeenkwam met de meting uit maart 2013 is geconcludeerd dat er waarschijnlijk bij de meting uit 2008 iets niet goed is gegaan. Besloten is de gemeten NAP-hoogtes uit 2008 te vervangen door die van 2013. Hierdoor wijken sommige getallen en figuren voor meetvak 339 vanaf jaarrapport 2013 iets af van die uit eerdere rapporten.

3.3 Vegetatie (pq's)

Peazemerlannen

De hele kwelder in de Peazemerlannen is in principe onbeweid. In het westelijke kwelderdeel vindt vrijwel elk jaar toch beweiding plaats op beperkte schaal, omdat er schapen onder het prikkeldraad door kruipen. De zomerpolder wordt elk jaar beweid met schapen en/of koeien en soms jongvee in wisselende dichtheden. In 2014 liepen er ca. 50 schapen en 35 koeien, vooral in het westelijke deel van de zomerpolder. Het westelijke deel van de zomerpolder wordt meestal vrij intensief beweid, het middeldeel extensief en het oostelijke deel blijft vrijwel onbeweid, waarschijnlijk omdat er nog weinig gras staat, maar vooral Zeekraal en Schorrenkruid. In 2014 zijn er geen veesproten aangetroffen.

In Tabel 3.2 wordt een samenvatting gegeven van de resultaten voor de Peazemerlannen en in Tabel 3.3 voor het referentiegebied. Voor alle meetpunten wordt de uitgangssituatie vermeld en de ontwikkeling van 2007 naar 2014.

Over het geheel genomen was de vegetatie in de meeste kwelder-pq's in de Peazemerlannen stabiel ten opzichte van het beginjaar 2007. Er heeft in negen pq's successie plaatsgevonden en in drie pq's (24, 36 en 39) een lichte regressie. Dit zijn alle drie pq's die dicht bij de doorbraak in de noordelijke zomerkade, op de grens van lage kwelder en pionierzone liggen. De oorzaak van deze lichte regressie ligt bij twee van deze pq's vooral in het feit dat er een vrij sterke uitbreiding van Engels slijkgras heeft plaatsgevonden, die voor een klein deel ten koste is gegaan van Gewoon kweldergras, maar vooral ten koste van onbegroeide delen. In dat opzicht is dus eigenlijk sprake van successie, maar voor het vegetatietype betekent het een lichte regressie. Deze ontwikkeling heeft dus andere oorzaken (namelijk de uitbreiding van Engels slijkgras) en heeft niets te maken met de bodemdaling. De enige pq die zowel in vegetatiebedekking als in opslibbing achterblijft is pq 17, maar die ligt al sinds 2004 in een slecht ontwaterende poel waardoor de vegetatie minimaal is en de bodem verweekt in natte jaren en inklinkt in droge jaren. De verwachting bij deze pq is echter dat zowel de opslibbing als vegetatieontwikkeling weer op gang komt als een dichtbijzijnde kreek door terugschrijdende erosie aansluiting maakt op de poel en de drainage en sedimentaanvoer herstelt.

Tabel 3.2 Vegetatiekarakterisering bij start gaswinning in 2007 en samenvatting van de gemiddelde jaarlijkse opslibbing of erosie en vegetatieontwikkeling van de meetpunten in de Peazemerlannen van 2007-2014.

PQ	Vegetatie-type 2007	Vegetatiezone 2007 (SALT97)	Maaiveld 2007 (m + NAP)	Gem. opslibbing 2007-2014 mm/j	Ontwikkeling vegetatie 2007->2014	Bijzonderheden
37	kaal wad	kaal wad	1,04	15,5	Qq3: 12 pionierzone; lage bedekking, stabiel tot lichte successie, Zeekraal	
38	kaal wad	kaal wad	0,97	15,0	Qq3: 12 pionierzone; lage bedekking, stabiel tot lichte successie, Zeekraal	
32	Qq0	11: pre-pionierzone	0,83	2,3	Qq0: stabiel, kaal tot lage bedekking Zeekraal	
44	Ss0	11: pre-pionierzone	0,96	9,0	Qq3: 12 pionierzone; vrij stabiel; lichte uitbreiding Zeekraal	
45	Qq0	11: pre-pionierzone	0,88	14,5	Qq3: 12 pionierzone; vrij stabiel; lichte uitbreiding Zeekraal	
47	Qq3	12: pionierzone	1,17	6,2	Qu: 22 lage kwelder met pioniersoorten; stabiel Zeekraal/Schorrenkruid	Zomerpolder, laag, meestal extensieve beweiding koeien en/of schapen; in 2014 geen vee

PQ	Vegetatie- type 2007	Vegetatiezone 2007 (SALT97)	Maaiveld 2007 (m + NAP)	Gem. opslibbing 2007-2014 mm / j	Ontwikkeling vegetatie 2007->2014	Bijzonderheden
4	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,39	7,0	Pp-u: 21 lage kwelder; successie van Schorrenkruid naar Kweldergras met Schorrenkruid	
5	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,38	7,7	Pp-u: 21 lage kwelder; successie van Schorrenkruid naar Kweldergras met Schorrenkruid	
6	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,36	9,6	Pp-u: 21 lage kwelder; successie van pionier Zeekraal/Schorrenkruid naar Kweldergras met Schorrenkruid	
8	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,36	9,5	Pp-u: 21 lage kwelder; successie van Schorrenkruid naar Kweldergras met Schorrenkruid	
12	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,34	8,1	Pp: 21 lage kwelder; successie van Schorrenkruid naar Kweldergras	
46	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,18	11,8	Qu: vrij stabiel Zeekraal en Schorrenkruid, maar in 2014 net te weinig bedekking voor dit vegetatietype	Zomerpolder, laag, meestal extensieve beweiding koeien en/of schapen; in 2014 geen vee
48	Qu	22: lage kwelder met pioniersoorten	1,16	2,7	Qu: vrij stabiel met Zeekraal/ Schorrenkruid en soms Kweldergras	Zomerpolder, laag, meestal extensieve beweiding koeien en/of schapen; in 2014 geen vee
14	Pp	21: lage kwelder	1,33	8,3	Pp: stabiel Kweldergras	
17	kaal	(oorspr. lage kwelder)	1,40	0,2	Qq0: 11 pre-pionierzone; lage bedekking (<5%), stabiel	In poel; bij regen of na hoog water kans op stagnant water; sommige jaren verweking van bodem
19	Pp	21: lage kwelder	1,58	14,1	Xy5: 32 midden kwelder; successie van Kweldergras naar Zeekweek	
21	Ph3	21: lage kwelder	1,45	3,4	Ppa: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras, Zoutmelde vrijwel verdwenen ten gunste van Zeeaster	
24	Pp	21: lage kwelder	1,36	11,4	Ss5: 12 pionierzone; schijnbare regressie is eigenlijk successie: van Kweldergras naar Rood zwenkgras en van kaal naar Engels slijkgras	
25	Pp	21: lage kwelder	1,48	7,1	Ppab: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras	
29	Pp-b	21: lage kwelder	1,54	9,1	Xy5: 32 midden kwelder; successie van Kweldergras naar Zeekweek	
31	Pp-u	21: lage kwelder	1,32	7,6	Ppa: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras (met Zeeaster)	
33	Pp	21: lage kwelder	1,44	4,9	Ppa: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras (met Zeeaster)	
34	Pp	21: lage kwelder	1,35	18,1	Xy5: 32 midden kwelder; successie van Kweldergras naar Rood Zwenkgras en Zeekweek	
35	Pp	21: lage kwelder	1,42	11,7	Ppab: 21 lage kwelder, stabiel Kweldergras (met Zeeaster)	
36	Pp	21: lage kwelder	1,34	13,2	Pps: 21 lage kwelder; lichte regressie, uitbreiding Slijkgras ten koste van Kweldergras	

PQ	Vegetatie- type 2007	Vegetatiezone 2007 (SALT97)	Maaiveld 2007 (m+NAP)	Gem. opslibbing 2007-2014 mm/j	Ontwikkeling vegetatie 2007->2014	Bijzonderheden
39	P	21: lage kwelder	1,22	13,9	Ss5: 12 lage kwelder met pioniersoorten; lichte regressie, van Kweldergras naar Engels slijkgras	
40	P	21: lage kwelder	1,13	4,0	Pp: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras, met toenemende bedekking	
41	Pp	21: lage kwelder	1,53	8,2	Jj: 33 midden kwelder met hoge kwelder-soorten; successie van Kweldergras naar Zilte rus	
42	Pp	21: lage kwelder	1,51	8,6	Pp: stabiel Kweldergras	Grenzend aan poel; bij regen of hoog water kans op stagnant water
43	Ppa	21: lage kwelder	1,52	8,2	Ppab: 21 lage kwelder, stabiel Kweldergras/Zeeaster	
7	Xy5	32: midden kwelder	1,49	12,8	Xy5: stabiel Zeekweek	
9	Xy5	32: midden kwelder	1,50	11,8	Xy5: stabiel Zeekweek	
10	Xy5	32: midden kwelder	1,67	11,2	Xy5: stabiel Zeekweek	
11	Xy5	32: midden kwelder	1,53	12,7	Xy5: stabiel Zeekweek	
13	Xy5	32: midden kwelder	1,40	9,8	Xy5: stabiel Zeekweek	
15	Xx5	32: midden kwelder	1,46	10,6	Xy5: stabiel Zeekweek	
16	Xy5	32: midden kwelder	1,46	5,7	Xy5: stabiel Zeekweek	
18	Xy5	32: midden kwelder	1,47	9,8	Xy5: stabiel Zeekweek	
20	Xy5	32: midden kwelder	1,63	11,4	Xy5: stabiel Zeekweek	
22	Xy5	32: midden kwelder	1,63	11,6	Xy5: stabiel Zeekweek	
23	Xy5	32: midden kwelder	1,63	15,1	Xy5: stabiel Zeekweek	
26	Xy5	32: midden kwelder	1,67	8,1	Xy3: stabiel Zeekweek (maar wel een lage bedekking in 2014)	
27	Xy5	32: midden kwelder	1,59	12,9	Xy5: stabiel Zeekweek	
28	Xy5	32: midden kwelder	1,58	14,3	Xy5: stabiel Zeekweek	
30	Xy5	32: midden kwelder	1,61	6,1	Xy5: stabiel Zeekweek	
1			1,50	2,8		Zomerpolder hoog, int. beweide; 2014: ca. 50 schapen en 35 koeien
2			1,51	-0,7		Zie PQ 1
3			1,48	0,8		Zie PQ 1

Referentiegebied

Ook in het referentiegebied was de vegetatie in de meeste pq's stabiel (met soms lichte successie of lichte regressie bij de vrijwel kale wad pq's). Er heeft in vijf pq's successie plaatsgevonden en in een pq (359F) regressie veroorzaakt door vertrapping. Er was oorspronkelijk alleen sprake van jaarlijks extensieve beweiding met 10-13 paarden in MV 339. In 2009 heeft eenmalige beweiding door paarden in MV 324 voor flinke vertrapping gezorgd waardoor tijdelijk kale plekken zijn ontstaan bij de pq's. In 2010 zijn de pq's in meetvak 359 van ca. juni tot 21 oktober beweide geweest door 6 vleeskoeien (Blonde d'Aquitaine) met kalveren. In 2011 werd MV 356 beweide met zes stieren, ook weer tot na de formele einddatum van 15 oktober. De opslibbing- en vegetatieopnames hebben daardoor toen pas vrij laat kunnen plaatsvinden. In 2012 hebben er 13 pinken in MV 311 gelopen. In 2013 liepen in MV 339 twee paarden en 30 schapen, in MV 311 zijn een deel van het beweidingseizoen 30 koeien geweest en in MV 356/359 tien koeien en vier paarden. In 2014 liep er in MV 311 en MV 324 geen vee tijdens de opname, maar er waren wel sporen te zien. In MV 339 liepen 5 paarden en in MV 356 13 koeien, die waarschijnlijk waren omgeweid uit MV 359 waar wel sporen te zien waren, maar geen vee meer liep. Gedurende de monitoringperiode vanaf 2007 is alleen MV 286 tot nu toe geheel onbeweid gebleven.

Het Groninger kwelderherstelplan, waarvoor de afgelopen jaren inrichtingswerkzaamheden zijn uitgevoerd, houdt onder meer in dat er op meer locaties en regelmatig/lander beweiding zal gaan plaatsvinden in de kwelder. De kans is dus groot dat de komende jaren ook in het referentiegebied de beweidingintensiteit verder zal toenemen (waar de gegevens vanaf 2013 al op wijzen). Indien de vertrapping, die de afgelopen jaren soms bij de pq's geconstateerd is, jaarlijks gaat plaatsvinden komt de bruikbaarheid van sommige delen van het referentiegebied mogelijk in gevaar. Dit vormt een zorgpunt dat mogelijk echter opgevangen kan worden door (aanvullend) bestaande SEB-meetpunten van IMARES op onbeweide andere locaties te gebruiken.

In Tabel 3.3 wordt een samenvatting gegeven van de resultaten voor het referentiegebied. Voor alle meetpunten wordt de uitgangssituatie vermeld en de ontwikkeling van 2007 naar 2014.

Tabel 3.3 Vegetatiekarakterisering uitgangssituatie in 2007 en samenvatting van de gemiddelde jaarlijkse opslibbing of erosie en vegetatieontwikkeling van de meetpunten in het referentiegebied van 2007-2014. * Bij meetvak 339 is voor de bepaling van de maaiveldhoogte uit 2007 de NAP-meting van de paalkoppen uit 2013 gebruikt (zie ook §3.2).

PQ	Vegetatie-type 2007	Vegetatiezone 2007 (SALT97)	Maaiveld 2007 (m+NAP)	Gem. opslibbing 2007-2014 mm/j	Ontwikkeling vegetatie 2007->2014	Bijzonderheden
286K	Kaal	-	0,83	1.9	Stabiel, vrijwel kaal	
311N	Kaal	-	0,87	-0.3	Stabiel, vrijwel kaal	
324K	Kaal	-	0,96	-0.9	Stabiel, vrijwel kaal	
359I	Kaal	-	0,87	-4.8	Stabiel, vrijwel kaal	
339K	Sso	11: pre-pionierzone	0,94 *	-3.6	Lichte regressie, kaal	
356I	Qqo	11: pre-pionierzone	0,86	-7.3	Lichte regressie, kaal	
339I	Ss3	12: pionierzone	1,34 *	2.8	P: 21 lage kwelder, stabiel tot lichte successie; Engels slijkgras naar Kweldergras, maar lage bedekking	Alle jaren beweide met paarden, soms in comb. met schapen; in 2014: 5 paarden; zware vertrapping
356F	Ss5	12: pionierzone	1,38	-2.3	Ppa: 21 lage kwelder; lichte successie; Engels slijkgras naar Kweldergras met Zeeaster	Sommige jaren beweide; in 2014 met 13 koeien; zware vertrapping
356H	Ss5	12: pionierzone	1,35	1.4	Pp: 21 lage kwelder; successie; Engels slijkgras naar Kweldergras	Sommige jaren beweide; in 2014 met 13 koeien; zware vertrapping
359H	Ss3	12: pionierzone	1,11	13.6	Ss5: stabiel, Engels slijkgras	Vee omgeweid naar 356; matige vertrapping
286C	Ppa	21: lage kwelder	1,46	2.9	Ppab: 21 lage kwelder; stabiel, Kweldergras met Zeeaster	
286I	Ph5	21: lage kwelder	1,42	5.8	Xy3: 32 midden kwelder; successie van Zoutmelde naar Zeekweek	
311L	Ph5	21: lage kwelder	1,46	0.5	Xy5: 32 midden kwelder; successie van Zoutmelde naar Zeekweek	Koeien geweest; zware vertrapping
311M	Ph3	21: lage kwelder	1,40	1.1	Pp: 21 lage kwelder; lichte verschuiving van Zoutmelde naar Kweldergras	Koeien geweest; zware vertrapping
324H	Pp	21: lage kwelder	1,41	1.5	Pp: stabiel, Kweldergras	Geen vee aanwezig, maar wel geweest; geen vertrapping
324I	Pps	21: lage kwelder	1,43	3.8	Pps: stabiel, Kweldergras/Engels slijkgras	Geen vee aanwezig, maar wel geweest; geen vertrapping
339F	Ph3	21: lage kwelder	1,35 *	3.6	Pp: stabiel, verschuiving Zoutmelde ->Kweldergras	Alle jaren beweide met paarden, soms in comb. met schapen; in 2014: 5 paarden; matige

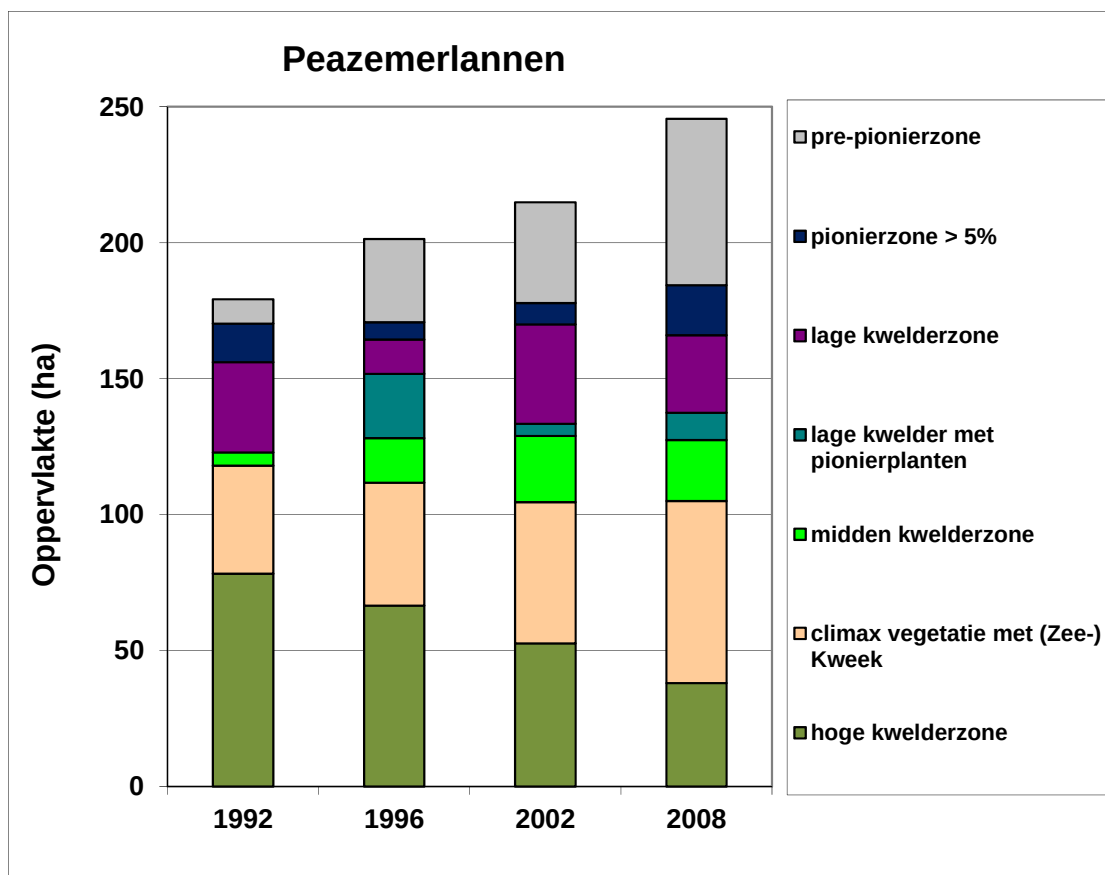
PQ	Vegetatie- type 2007	Vegetatiezone 2007 (SALT97)	Maaiveld 2007 (m + NAP)	Gem. opslibbing 2007-2014 mm / j	Ontwikkeling vegetatie 2007->2014	Bijzonderheden
						vertrapping
339H	Pp	21: lage kwelder	1,43 *	8.7	Pp: stabiel, Kweldergras	Alle jaren beweide met paarden, soms in comb. met schapen; in 2014: 5 paarden; lichte vertrapping
356G	Pp/Ph3	21: lage kwelder	1,47	-5.6	Pp: 21 lage kwelder; stabiel Kweldergras door beweiding	Sommige jaren beweide; in 2014 met 13 koeien; zware vertrapping
359G	Ph5	21: lage kwelder	1,44	1.2	Xy3: 32 midden kwelder; successie van Zoutmelde naar Zeekweek	Vee omgeweid naar 356; zware vertrapping
286D	Xy5	32: midden kwelder	1,55	1.4	Xy5: stabiel, Zeekweek	
286F	Xy5	32: midden kwelder	1,48	4.4	Xy5: stabiel, Zeekweek	
286H	Xy5	32: midden kwelder	1,51	5.3	Xy5: stabiel, Zeekweek	
311G	Xy5	32: midden kwelder	1,50	-11.2	Xy5: stabiel, Zeekweek	Koeien geweest; zeer zware vertrapping
311I	Xx5	32: midden kwelder	1,56	-7.2	Xy5: stabiel, Zeekweek	Koeien geweest; zware vertrapping
311K	Xy5	32: midden kwelder	1,61	-3.0	Xy5: stabiel, Zeekweek	Koeien geweest; zware vertrapping
324G	Xy5	32: midden kwelder	1,48	7.8	Xy5: stabiel, Zeekweek	Geen vee aanwezig, maar wel geweest; geen vertrapping
359F	Xy5	32: midden kwelder	1,49	-0.5	Ppab: 21 lage kwelder; regressie Zeekweek -> Kweldergras met Zeeaster	Vee omgeweid naar 356; zware vertrapping
339D	-----	Soortensamenstelling niet in SALT97; zie tekst	1,98 *	0.8		Boerenkwelder; Alle jaren beweide met paarden, soms in comb. met schapen; in 2014: 5 paarden; geen vertrapping

PQ 339D ligt in de hoge boerenkwelder en is zeer kort afgegrasd (en zelfs kort gemaaid in 2012 en 2013, waarbij ook een SEB-paal werd afgemaaid). De vegetatie is tot nu toe door de soortensamenstelling (ook veel niet-halofyten aanwezig), net zoals die in de zomerpolder van de Peazemerlannen, niet met SALT97 te benoemen. Tijdens de monitoring tot nu toe bestond de bedekking voor 60-90% uit grassen met aanvankelijk Gewoon struisgras en Rood zwenkgras als hoofdsoorten, maar in 2014 was ook veel Engels raaigras aanwezig. De overige bedekking wordt meestal gedomineerd door Zilverschoon. Andere regelmatig aanwezige kruiden waren bv. Witte klaver en Aardbeiklaver.

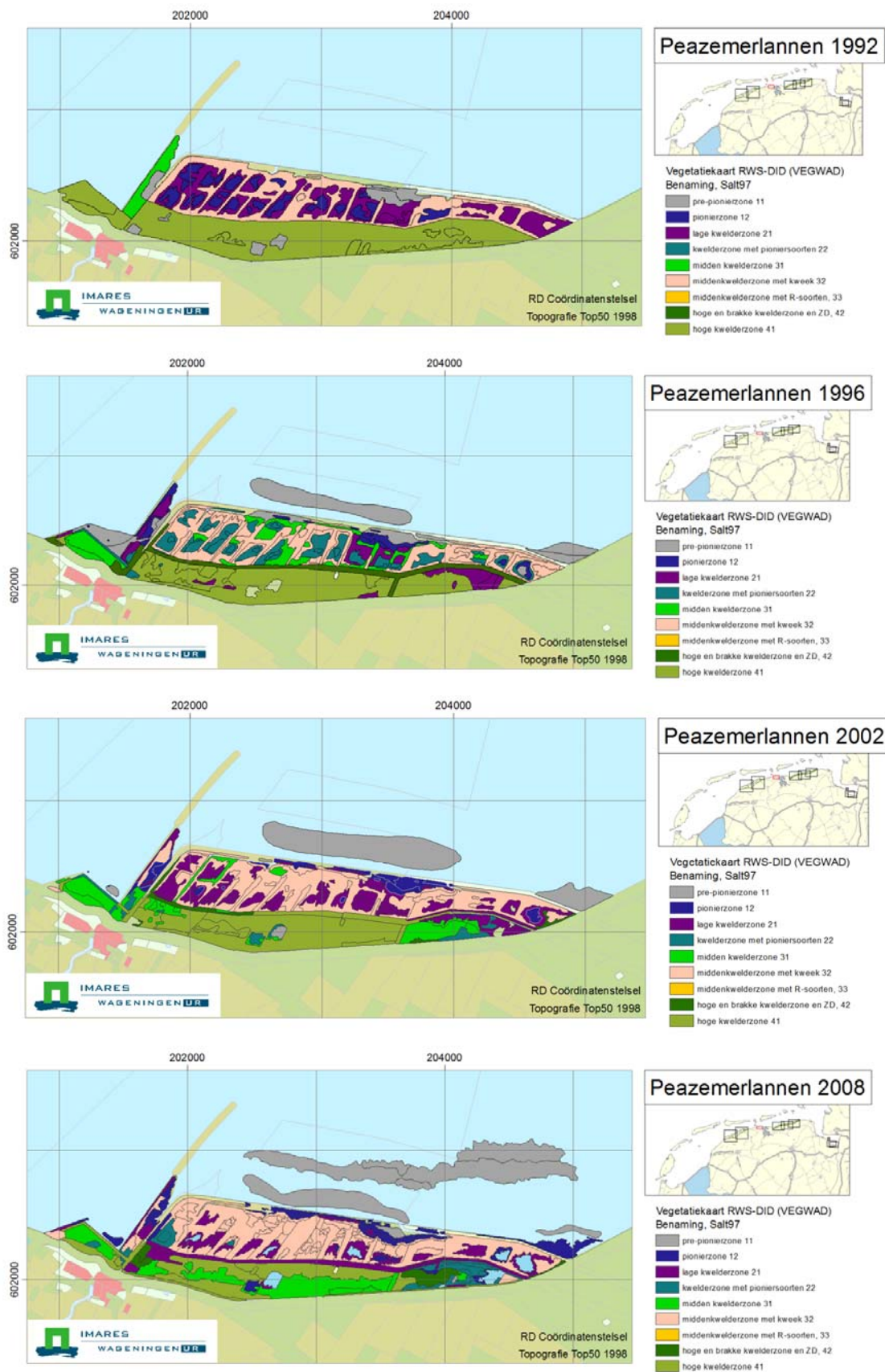
3.4 Vegetatiekaarten RWS

De biodiversiteit van de kweldervegetatie wordt door RWS 6-jarlijks gemeten met vlakdekkende vegetatiekaarten, inclusief de boerenkwelders en soms zomerpolders.

In dit rapport zijn enkele van deze vegetatiekaarten afgeleide vereenvoudigde zonekaarten opgenomen, die een beeld geven van de ontwikkeling van de afgelopen tijd. Op de zonekaarten (Figuur 3.7 en 3.8) en in Figuur 3.6, waar de zoneverschuivingen in de Peazemerlannen zijn samengevat, is de successie/veroudering naar Zeekweek en de afname van de biodiversiteit in de afgelopen 20 jaar duidelijk zichtbaar. Dit is een natuurlijk gevolg van opslibbing in combinatie met de afnemende beweiding. Opvallend voor de Peazemerlannen is verder de toename van de (pre-)pionierzone op het wad vanaf 1992. De opslibbing die de laatste jaren op het wad heeft plaatsgevonden (zie §3.1) zou de uitbreiding van de (pre-)pionierzone kunnen helpen verklaren.

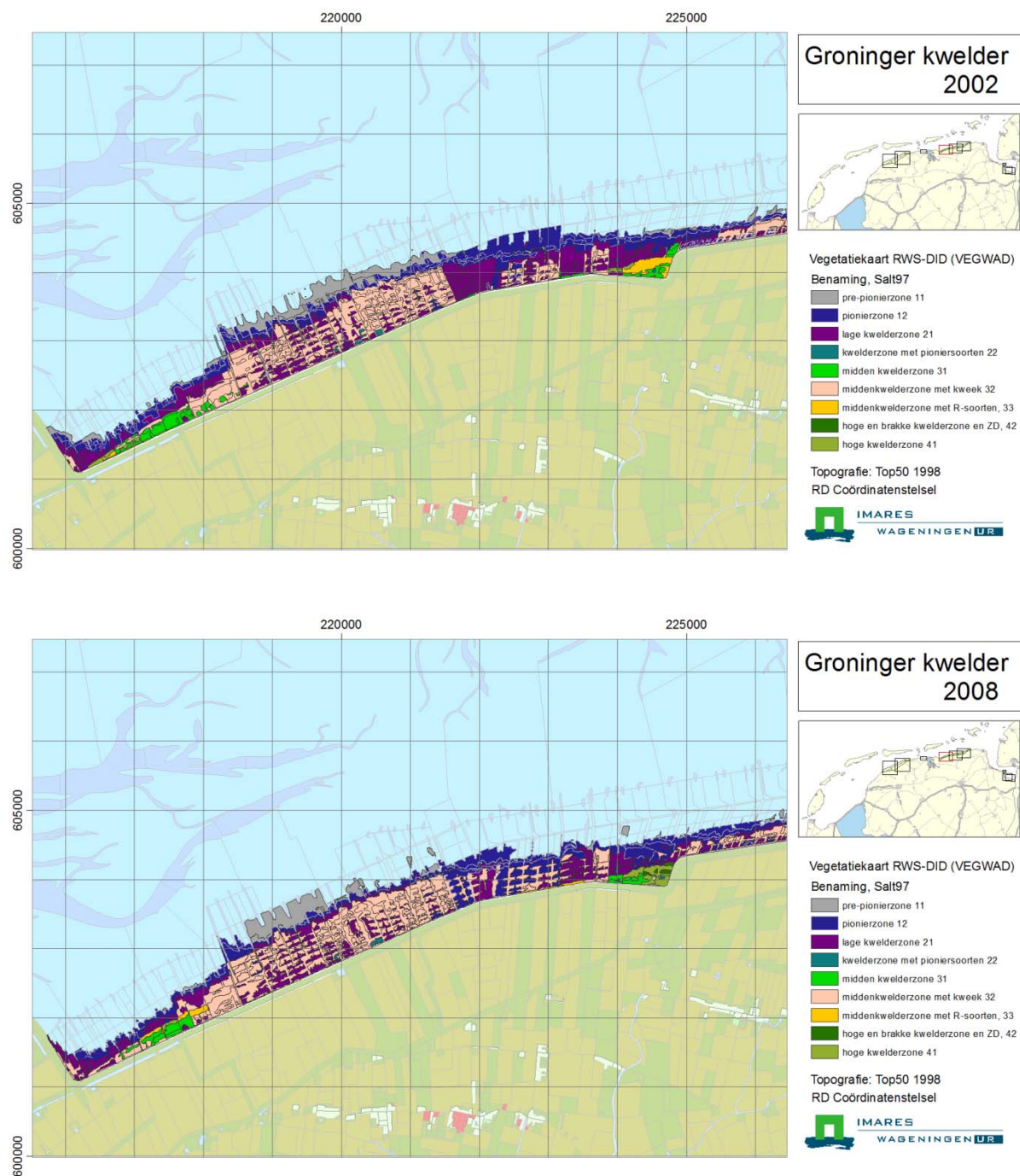
Figuur 3.6 Ontwikkeling vegetatiezones in de Peazemerlannen van 1992-2008 (gebaseerd op gegevens uit de respectievelijke RWS-vegetatiekaarten).

Figuur 3.7 Zoneringskaarten van de vegetatie in de Peazemerlannen van 1992-2008.

In de westelijke Groninger kwelderwerken, langs de Negenboerenpolder, is opmerkelijk dat ca. 20 ha lage kwelderzone is veranderd naar pionierzone. Het patroon van de verandering ligt op het midden van de pandjes, wat duidt op vernatting door dichtgeslibde greppels. Hiermee wordt ook meteen duidelijk dat drainage een groot effect kan hebben op de vegetatieontwikkeling en samenstelling.

In Bijlage G is een uitsnede van de vegetatiekaarten van 1996, 2002 en 2008 gemaakt voor de vijf referentiemeetvakken om de vegetatieontwikkeling in meer detail te laten zien.

Figuur 3.8 Zoneringskaarten van de vegetatie in de westelijke Groninger kwelderwerken.

3.5 Langjarige opslibbing en vegetatie meetvakken in west-Groningen

Van de historische dataset van RWS met opslibbing en vegetatieontwikkeling in de meetvakken worden in deze rapportage slechts enkele voorbeelden gegeven ter illustratie. Voor uitgebreide en aanvullende informatie wordt verwezen naar Dijkema *et al.* 2001 en 2013.

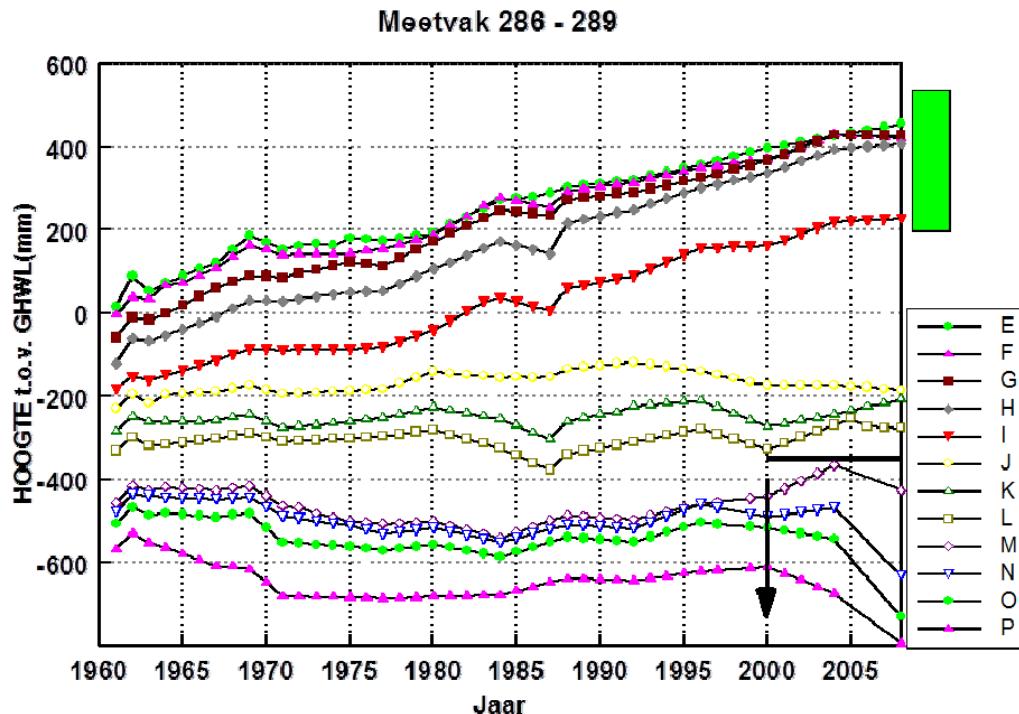
Opslibbing

In Figuur 3.9 staat de gemiddelde hoogteontwikkeling vanaf 1960 vanaf de dijk (subvak E) tot aan het kale wad (subvak P) in meetvak 286-289. De kweldervakken E t/m I laten een duidelijk stijgende lijn zien. Vanaf 2000 wordt, na een beleidskeuze, de buitenste dwarsdam (=evenwijdig aan de kust) niet meer onderhouden. De gevolgen hiervan zijn terug te vinden in de erosie van de buitenste subvakken. De nieuwe dwarsdam tussen de subvakken L en M uit 2000 heeft direct een toename van de opslibbing tot gevolg. Beide ingrepen laten zien hoe beheermaatregelen een snel en direct effect op de hoogteontwikkeling kunnen hebben.

De gemiddelde opslibbing over 15 jaar (1992-2007) in de 5 referentie-meetvakken per (vegetatie)zone staat vermeld in Tabel 3.5. Begin 2015 komen de ruwe gegevens t/m 2014 beschikbaar. Deze zullen worden verwerkt en behandeld in de jaarrapportage over 2015.

Tabel 3.5 Gemiddelde opslibbing in de 5 Groninger referentie-meetvakken over de periode 1992-2007.

	3 ^e bezinkveld onbegroeid	2 ^e bezinkveld onbegroeid	2 ^e bezinkveld pionierzone	1 ^e bezinkveld kwelderzone
Gemiddelde opslibbing 1992-2007	- 4 mm/j	3 mm/j	4 mm/j	14 mm/j

Figuur 3.9 Voorbeeld van data betreffende hoogteontwikkeling in een van de meetvakken behorend tot het referentiegebied west-Groningen. De groene balk rechtsboven geeft de kweldervakken aan. De pijl geeft aan dat in 2000 het onderhoud aan de buitenste dwarsdam is gestopt (hierdoor is de beschermende werking verdwenen en is in de vakken M-P vervolgens verlaging van het maaiveld te zien door erosie en het niet meer optreden van sedimentatie). De horizontale vette balk geeft aan dat in 2000 een nieuwe dwarsdam is aangelegd tussen vak L en M (hierdoor is de sedimentatie in vak K en L toegenomen).

Vegetatie

In de laatste jaren is in de transecten duidelijk de toenemende successie/veroudering van de vegetatie te zien. Uiteindelijk leidt een toenemende hoogte van het maaiveld vrijwel altijd tot een soortenarme climaxvegetatie waarin Zeekweek en Spiesmelde domineren. Alleen beweiding en/of een slechte ontwatering kan deze ontwikkeling tegengaan of vertragen. In Tabel 3.5 is de vegetatieontwikkeling samengevat voor de 5 referentie-meetvakken.

Tabel 3.5 Samenvatting vegetatieontwikkeling in de 5 referentie-meetvakken 1960-2010.

Meetvak	Mate beweiding	1960-1969	1970-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2007-2010
286	onbeweid								
289	onbeweid								
356	onbeweid -> extensief								
359	onbeweid -> extensief								
308	extensief beweid								
311	extensief beweid								
324	extensief beweid								
327	extensief beweid								
337	extensief beweid								
339	extensief beweid								

Salt97 soortengroepen:

Pionierplanten

Zeekraal

Engels slijkgras

Lage kwelderplanten

Gewoon kweldergras

Gewone zoutmelde

Diverse zones (= Asteretea)

Zeeaster

Gerande schijnspurrie

Schorrenzoutgras

Lamsoor

Zeewegbree

Climaxplanten (= "voedselrijk")

Zeekweek

Spiesmelde

Strandmelde

Door de Trilaterale (TMAP) kweldergroep is de intensiteit van de beweiding gedefinieerd op basis van de structuur van de vegetatie (Bakker *et al.*, 2005):

- intensieve beweiding = uniforme korte grasmat;
- matige beweiding = patroon van korte grasmat en langer gewas;
- geen beweiding = uniform langer gewas.

De juiste veebezetting bij de gewenste structuur is afhankelijk van de ontwatering, het kleigehalte, het weer en de maaiveldhoogte. Tabel 3.6 vat de getallen voor onbemeste vastelandskwelders samen voor de situatie in de internationale Waddenzee rond 1980. Aangezien er toen nog volop werd begreppeld zijn deze getallen aan de hoge kant. De getallen in het beheerplan voor de kwelders van It Fryske Gea in Noard Fryslân Bûtendyks wijzen daar ook op. Kleyer *et al.* (2003) noemen 0,6 runderen per ha (op GrootVeeEenheid (GVE) basis, dat komt overeen met 1,2 pinken per ha) optimaal voor de biodiversiteit van de vegetatie, dat is een extensieve tot matige beweiding.

Tabel 3.6 Beweidingsklassen in de internationale Waddenzee (Dijkema, 1983) en in het IFG-beheerplan voor Noard Fryslân Bûtendyks (Jager & Rintjema, 2003).

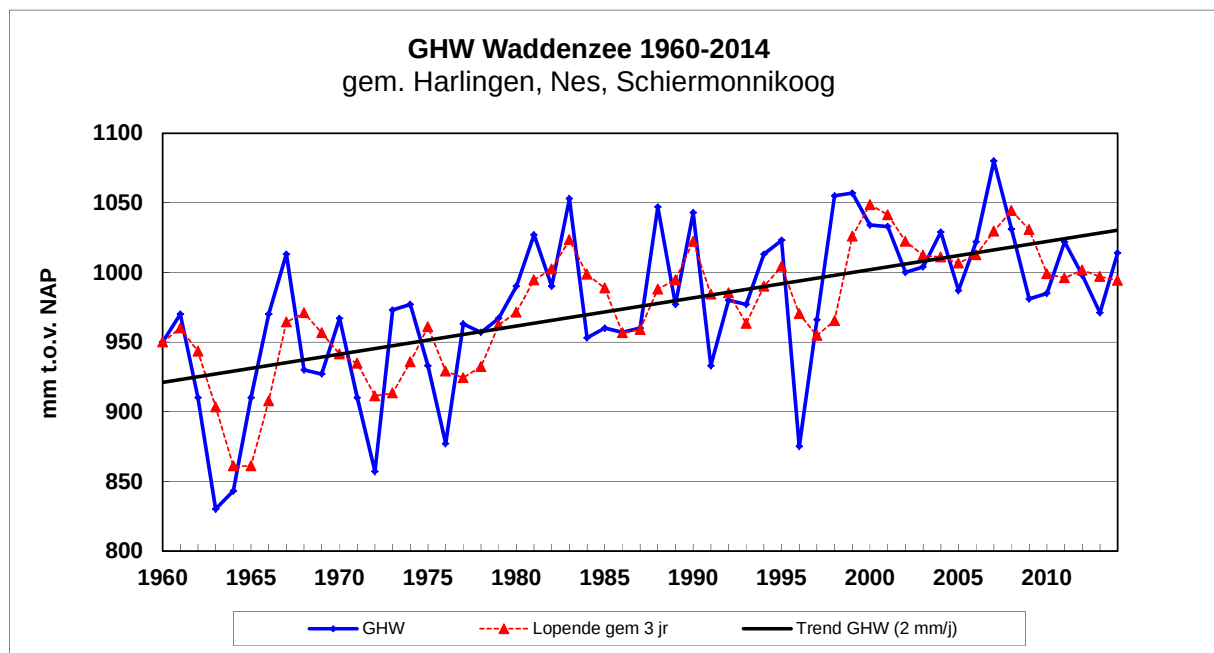
Beweidings-intensiteit	Vegetatie-structuur (Dijkema, 1983)	Schapen incl. lam. (per ha)	Jongvee (per ha)	Grootvee (GVE per ha)	Noard Fryslân (GVE per ha)
zeer extensief } extensief }	Patroon van kort en lang gewas	2 - 3	0,7 - 1	0,3 - 0,5	< 0,4 0,4 - 0,7
Matig	Prod. bijna verwijderd	5 - 6	1 - 1,5	0,5 - 0,8	
intensief	Kort gewas < 10 cm	9 - 10	2 - 2,5	1 - 1,3	max. 0,75

3.6 Jaargemiddeld hoogwater

Het jaargemiddelde hoogwater voor Harlingen, Nes en Schiermonnikoog is weergegeven in Figuur 3.10. De jaargemiddelde GHW-lijn voor de Waddenzee wordt grotendeels bepaald door de windrichting, windkracht en barometerstand (Bossinade *et al.*, 1993). De trend voor toename van het gemiddeld hoogwater over de periode 1960-2014 is ca. 2 mm/j.

Vooral tijdens de "Sinterklaasstorm" van 2013 hebben zich langdurig hoge waterstanden voorgedaan waarbij de gehele kwelder minimaal 20 uur onder water is blijven staan. Op de jaargemiddelde GHW-lijn heeft dit echter weinig effect gehad.

Net als de voorgaande vier jaar heeft ook 2014 een vrij laag gemiddeld hoogwater. Dit hoeft echter niet te betekenen dat er daardoor minder opslibbing plaatsvindt.

Figuur 3.10 Jaargemiddelde hoogwater van 1960-2014. (Op basis van RWS-data voor Harlingen, Nes en Schiermonnikoog.)

4 Conclusies

De conclusies die getrokken kunnen worden na 7 jaar monitoring wijken weinig af van die in het jaarrapport 2013 en de evaluatie na 5 jaar monitoring (Van Duin *et al.*, 2013).

4.1 Peazemerlannen

Opslibbing pq's

- De gemiddelde gemeten opslibbing van 2007 t/m 2014 in de Peazemerlannen was bij de meeste pq's voldoende om de gemeten bodemdaling over deze periode (2 mm/j) en een Gemiddeld Hoogwater-stijging van 2 mm/j bij te houden. De verschillen tussen pq's kunnen echter groot zijn.
- Van de zeven pq's die op dit moment een over de hele meetperiode genomen gemiddelde opslibbing hebben van minder dan 4 mm/j liggen er vier in de zomerpolder, waarvan drie in het hooggelegen westelijke deel. Een pq ligt in een vrijwel kale, afwisselend natte en droge poel waardoor verweking/erosie en inklink bepalend zijn voor de hoogteligging. Zodra de poel weer gedraineerd wordt door aansluiting op een kreek via terugschrijdende erosie zal ook de sedimentaanvoer en vegetatieontwikkeling op gang komen. Ook bij de twee overige pq's kan een verklaring worden gegeven (erosie op het wad en de grote afstand tot een sedimentbron) waarom de opslibbing achter is gebleven.
- In de westelijke zomerpolder was vroeger inklink het bepalende proces. Nu wordt er gemiddeld een lage opslibbing gemeten, die echter niet genoeg is om de zeespiegelstijging bij te houden en dus ook niet de daar bijkomende bodemdaling. De nog steeds beperkte aanvoermogelijkheid van sediment (o.a. door zomerkade(s) en soms (gedeeltelijk) door sediment en/of vegetatie geblokkeerde duikers) en de vrij hoge ligging van de pq's zorgen voor deze lage opslibbing. In sommige delen van de zomerpolder is de drainage minder goed, zodat er water kan blijven staan waardoor de vegetatie kan afsterven. Sedimentatie en drainage in de zomerpolder verdienen daarom extra aandacht. Compactie door beweiding kan ook nog een rol spelen.
- Uit zowel de metingen van Natuurcentrum Ameland als IMARES op het wad blijkt dat de opslibbing lokaal grote verschillen kan vertonen, niet alleen per locatie, maar ook per jaar. De ordegrootte van de opslibbing van de spijkermetingen en SEB-metingen bleek gemiddeld echter vrij goed vergelijkbaar.

Vegetatieontwikkeling pq's

- De vegetatie bij de meeste pq's is stabiel of vertoont successie, wat verwacht kan worden bij een positieve opslibbingsbalans. Dit laat zien dat er als gevolg van bodemdaling geen kritische grens is overschreden (deze kennis/ervaring is ook opgedaan tijdens de monitoring in het kader van het bodemdalingsonderzoek op Ameland), wat ook de verwachting is bij de huidige mate van bodemdaling. Daarnaast liggen de pq's allemaal ver boven de theoretische ondergrens van hun vegetatiezone, waardoor ook niet te verwachten is dat er snel regressie van de vegetatie zal optreden. Bij de monitoring van de bodemdaling op Ameland is gebleken dat een opslibbingsachterstand van ruim 15 cm vaak nog geen gevolgen (regressie) voor de vegetatie had.
- De drie pq's, die op basis van het vegetatietype een (schijnbare) lichte regressie lieten zien, lagen allemaal op de grens van lage kwelder en pionierzone dicht bij de doorbraak in het midden van de zomerkade. Bij twee van deze pq's heeft er een vrij sterke uitbreiding van Engels slijkgras plaatsgevonden die vooral ten koste is gegaan van onbegroeide delen (poeltjes) en voor een klein deel ten koste van Gewoon kweldergras. In het eerste geval is dus eigenlijk sprake van successie, maar voor het vegetatietype betekent het een lichte regressie. Deze ontwikkeling van uitbreidend Engels slijkgras is ook in het referentiegebied waargenomen (buiten de pq's). Bij de derde pq is de lichte regressie o.a. veroorzaakt door het feit dat de totale vegetatiebedekking in 2014 slechts 75% bedroeg.

Vlakdekkende vegetatieontwikkeling

- Er is nog geen vergelijking mogelijk tussen vegetatiekaarten die tijdens de bodemdalingsperiode zijn gemaakt. In 2016 komt de RWS VEGWAD-kaart (op basis van de luchtfoto uit 2015 en veldwerk uit 2015) beschikbaar die vergeleken kan worden met die uit 2008.
- De op basis van de vier meest recente vegetatiekaarten (periode 1992-2008, dus voor de start van de gaswinning) waargenomen trend is een van natuurlijke successie/veroudering en uitbreiding van het areaal, met name (pre) pionierzone.

4.2 Referentiegebied

Opslibbing en vegetatieontwikkeling pq's

- De meetpunten in het referentiegebied vertoonden, ondanks een lagere gemiddelde opslibbing (deels veroorzaakt door vertrapping door beweiding), een vergelijkbaar beeld: stabiele vegetatie of een (lichte) successie bij de meeste pq's. Bij een pq trad regressie op, veroorzaakt door beweiding, maar dat was ook het doel van de beheerder (zie verder onderstaande punt). De verschuiving van Zoutmelde naar een grotere bedekking door Kweldergras is mogelijk ook beïnvloed door beweiding.

Vlakdekkende vegetatieontwikkeling

- De verschijningsdatum van de vegetatiekaarten van het referentiegebied loopt synchroon met die van de Peazemerlannen. Ook hier is dus nog geen vergelijking mogelijk tussen vegetatiekaarten die tijdens de bodemdalingsperiode zijn gemaakt. In 2016 komt de RWS VEGWAD-kaart (op basis van de luchtfoto uit 2015 en veldwerk uit 2015) beschikbaar die vergeleken kan worden met die uit 2008.
- De op basis van de vier meest recente vegetatiekaarten (periode 1992-2008, dus voor de start van de gaswinning) waargenomen trend is ook een van natuurlijke successie/veroudering. Daarnaast is er door verminderde drainage in centrale delen en ophoging van de omringende delen lokaal regressie opgetreden van lage kwelder naar pionierzone.

4.3 Beweiding

Beweiding referentiegebied

Op het moment is slechts één van de vijf deelgebieden gedurende de hele monitoringperiode onbeweid, terwijl de overige vier gebieden alle of sommige jaren beweid zijn geweest. De door het Kwelderherstelplan Groningen sinds 2013 toegenomen beweiding in het referentiegebied vormt een knelpunt voor de bruikbaarheid van gegevens als referentiewaarden, zowel voor de opslibbing als de vegetatieontwikkeling. Het aangepaste beweidingsbeheer heeft/krijgt een effect op de ontwikkeling van de hoogteligging (vertrapping en compactie) en de vegetatie (vertrapping, verjonging/regressie) en lokaal ook op de drainage. Dit is nu al waargenomen bij sommige meetpunten en het is ook uitgebreid beschreven in vele artikelen (zie o.a. Esselink *et al.*, 2002).

Omgaan met veranderingen in het beheer

Aangezien de locaties waar vee ingezet gaat worden, het type vee en de duur en intensiteit niet vast ligt, maar grotendeels door de situatie van het moment zullen worden bepaald (o.a. vegetatiesamenstelling, beschikbaarheid vee en beheervergoeding), is het moeilijk te voorspellen hoe groot het effect eventueel zal zijn op de bruikbaarheid als referentiegebied. Het is nog niet duidelijk in hoeverre beweidingsgegevens bijgehouden gaan worden en beschikbaar komen voor derden, maar dit wordt nog uitgezocht.

Het uitrasteren van de pq's in combinatie met een weideklok (schrikdraad) is een arbeidsintensieve, maar daardoor wel een kostbare, optie om de referentiemeetpunten te beschermen tegen beweidingseffecten en te kunnen blijven gebruiken. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn om, indien nodig, onbeweide meetpunten uit het SEB-meetnet van IMARES als alternatieve referentiepunten te gebruiken. De oorspronkelijke opzet van het meetprogramma wordt daarmee natuurlijk wel veranderd.

5 Referenties

- Bakker, J.P., Bunje, J., Dijkema, K.S., Frikkie, J., Hecker, N., Kers, B., Körber, P., Kohlus, J. & Stock, M., 2005. 7. Salt Marshes. In: K. Essink, C. Dettmann, H. Farke, K. Laursen, G. Lüerssen, H. Marencic & W. Wiersinga (eds.). Wadden Sea Quality Status Report 2004. Wadden Sea Ecosystem No. 19. Trilateral Monitoring and Assessment Group, Common Wadden Sea Secretariat, Wilhelmshaven, Germany. 163-179.
- Bossinade, J.H., van den Bergs, J. & Dijkema, K.S., 1993. De invloed van de wind op het jaargemiddelde hoogwater langs de Friese en Groninger waddenkust. Rijkswaterstaat Directie Groningen/DLO-Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Texel. 22 p.
- De Glopper, R.J., 1973. Subsidence after drainage of the deposits in the former Zuyder Zee and in the brackish and marine forelands in The Netherlands. Van Zee tot Land 50, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 's-Gravenhage. 205 p.
- De Jong, D.J., Dijkema, K.S., Bossinade, J.H. & Janssen, J.A.M., 1998. SALT97. Classificatieprogramma voor kweldervegetaties. Rijkswaterstaat RIKZ, Dir. Noord-Nederland, Meetkundige Dienst; IBN-DLO.
- Dijkema, K.S. 1983. The salt-marsh vegetation of the mainland coast, estuaries and Halligen. In: K.S. Dijkema & W.J. Wolff (eds), Flora and vegetation of the Wadden Sea island and coastal areas. Balkema, Rotterdam; 185-220.
- Dijkema, K.S., 1997. Impact prognosis for salt marshes from subsidence by gas extraction in the Wadden Sea. Journal of Coastal Research 13 (4): 1294-1304.
- Dijkema, K.S., J.H. Bossinade, P. Bouwsema & R.J. de Glopper 1990. Salt marshes in the Netherlands Wadden Sea: rising high tide levels and accretion enhancement. In: J.J. Beukema, W.J. Wolff & J.J.W.M. Brouns (eds), Expected effects of climatic change on marine coastal ecosystems. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht; 173-188.
- Dijkema, K.S., Bossinade, J.H., van den Bergs, J. & Kroeze, T.A.G., 1991. Natuurtechnisch beheer van kwelderwerken in de Friese en Groninger Waddenzee: greppelonderhoud en overig grondwerk. Nota GRAN 1991-2002/RIN-rapport 91/10. Rijkswaterstaat Directie Groningen/Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Groningen/Texel. 156 p.
- Dijkema, K.S., A. Nicolai, J. de Vlas, C.J. Smit, H. Jongerius & H. Nauta, 2001. Van landaanwinning naar kwelderwerken. Rijkswaterstaat, Directie Noord-Nederland, Leeuwarden en Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Texel. 68 p.
- Dijkema, K.S., W.E. van Duin & H.F. van Dobben, 2005. Kweldervegetatie op Ameland: effecten van veranderingen in de maaiveldhoogte van Nieuwlandsrijd en De Hon. In: Monitoring effecten van bodemdaling op Ameland-Oost. Evaluatie na 18 jaar gaswinning. Begeleidingscommissie Monitoring Ameland. 97 p.
- Dijkema, K.S., W.E. van Duin, E.M. Dijkman, A. Nicolai, H. Jongerius, H. Keegstra, H.J. Venema & J.J. de Jong, 2012. Monitoring en beheer van de kwelderwerken in Friesland en Groningen 1960-2010. Werkgroep Onderzoek Kwelderwerken (WOK), Jaarverslag voor de Stuurgroep Kwelderwerken augustus 2008-juli 2010. Wettelijke Onderzoekstaken WOT-rapport 122. IMARES-Texel; Rijkswaterstaat, Leeuwarden/Buitenpost. 124 p.
- Dijkema, K.S., H.F. van Dobben, E.C. Koppenaar, E.M. Dijkman & W.E. van Duin, 2011. Kweldervegetatie Ameland 1986-2010: effecten van bodemdaling en opslibbing op Neerlands Reid en De Hon. In: Begeleidingscommissie Monitoring Bodemdaling Ameland, Monitoring effecten van bodemdaling op Ameland-Oost; evaluatie na 23 jaar gaswinning. Deel 2, hoofdstuk 3.1: 1-150.
- Esselink, P., 2000. Nature management of coastal salt marshes. Interactions between anthropogenic influences and natural dynamics. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. 256 p.
- Esselink, P., L.F.M. Fresco & K.S. Dijkema, 2002. Vegetation change in a man-made salt marsh affected by a reduction in both grazing and drainage. Applied Vegetation Science 5: 17-32.
- Eysink, W.D., K.S. Dijkema & W.E. van Duin, 2000. Effecten van bodemdaling door gaswinning op de Peazemerlannen. WL/Delft Hydraulics en Alterra. 35 p. + bijlagen.
- Hoeksema, H.J., H.P.J. Mulder, M.C. Rommel, J.G. de Ronde & J. de Vlas, 2004. Bodemdalingstudie Waddenzee 2004, Vragen en onzekerheden opnieuw beschouwd, Rapport RIKZ 2004-025.
- Jager, H.J. & Rintjema, S., 2003. Beheerplan Noard-Fryslân Bûtendyks. Werkdocument 2003-2028. It Fryske Gea, Olterterp. 66 p. + bijlagen
- Janssen, J. A. M., 2001. Monitoring of salt-marsh vegetation by sequential mapping. Proefschrift, Universiteit Amsterdam.
- Kleyer, M., Feddersen, H. & Bockholt, R., 2003. Secondary succession on a high salt marsh at different grazing intensities. Journal of Coastal Conservation 9: 123-134.
- Krol, J., 2015. Wadsedimentatiemetingen Ameland, Engelsmanplaat, Paesens en Schiermonnikoog 2007-2014. Natuurcentrum Ameland. 36 p.

- Meesters, H.W.G., K.S. Dijkema, W.E. van Duin, C.J. Smit, N. Dankers, P.J.H. Reijnders, R.K.H. Kats & M.L. de Jong, 2006. Natuurwaarden in de kombergingsgebieden Pinkegat en Zoutkamperlaag en mogelijke effecten van bodemdaling door gaswinning. Alterra-rapport 1310, Alterra-Texel. 191 p.
- Oost, A.P., B.J. Ens, A.G. Brinkman, K.S. Dijkema, W.D. Eysink, J.J. Beukema, H.J. Gussinklo, B.M.J. Verboom & J.J. Verburgh, 1998. Integrale Bodemdalingstudie Waddenzee. Nederlandse Aardolie Maatschappij B.V., Assen. 372 p.
- Storm, K., 1999. Slinkend Onland. Over de omvang van zeeuwse schorren; ontwikkelingen, oorzaken en mogelijke beheersmaatregelen. Rijkswaterstaat Directie Zeeland. Nota AX-99.007. 68 p.
- Van Duin, W.E., K.S. Dijkema & J. Zegers, 1997. Veranderingen in bodemhoogte (opslibbing, erosie en inklink) in de Peazemerlannen. IBN-rapport 326. 104 p.
- Van Duin, W.E., Dijkema, K.S. & van Leeuwen, P.-W., 2007. Uitgangssituatie maaiveldhoogte en kweldervegetatie in de Peazemerlannen (2006). Wageningen IMARES, Texel. Rapport C128/07. 79 p.
- Van Duin, W.E., Dijkema, K.S., van Leeuwen, P.-W. & Sonneveld, C., 2013. Vegetatie en opslibbing in de Peazemerlannen en het referentiegebied west-Groningen: Evaluatie 2007-2012. Rapport C082/13 IMARES Wageningen UR, Texel. 59 p.
- Veenstra, K., 1965. De invloed van het vochtgehalte van de grond op de hoogte van het maaiveld bij een zware vaste kleigrond. Intern rapport Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Baflo.

Verantwoording

Rapport C034/15

Projectnummer: 430.61255-01

Dit rapport is met grote zorgvuldigheid tot stand gekomen. De wetenschappelijke kwaliteit is intern getoetst door een collega-onderzoeker en het betreffende afdelingshoofd van IMARES.

Akkoord: Dr. F.E. Fey-Hofstede
Onderzoeker

Handtekening:

Datum: 20 maart 2015

Akkoord: Drs. J. Asjes
Afdelingshoofd Ecosystemen

Handtekening:

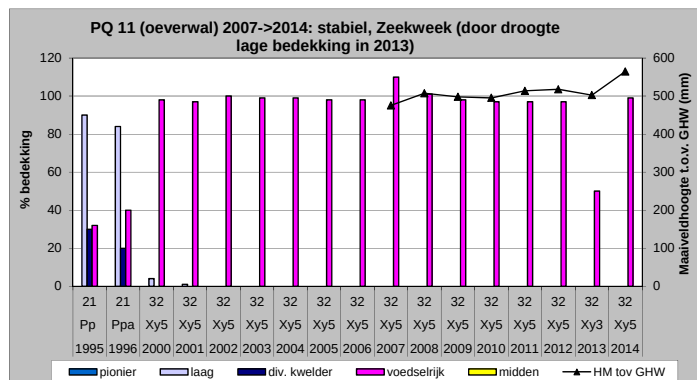
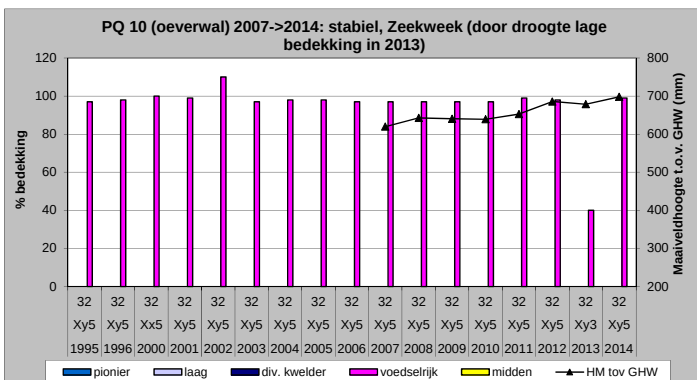
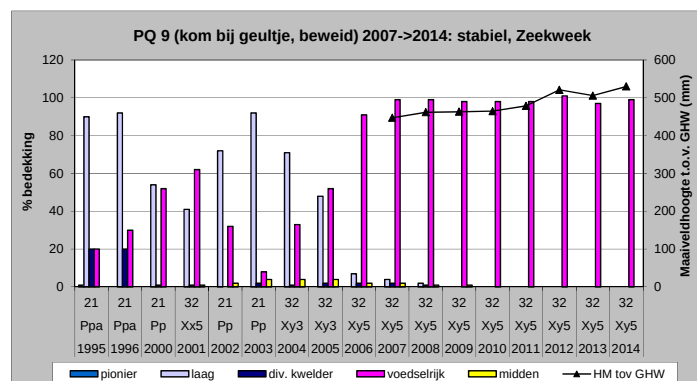
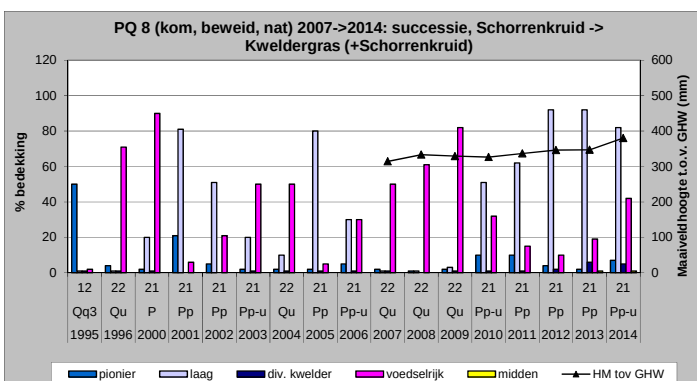
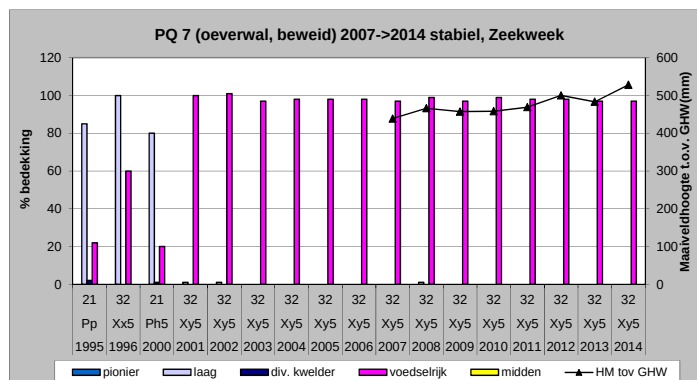
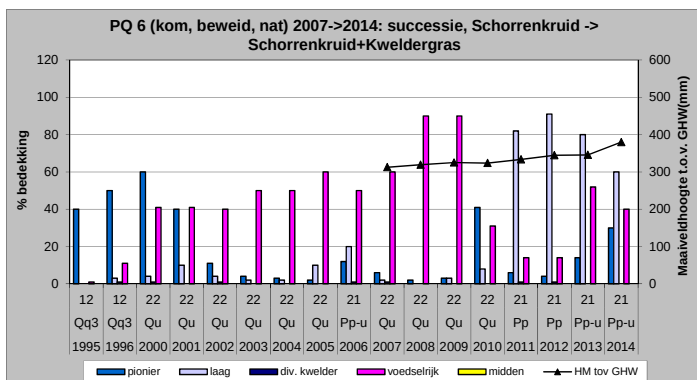
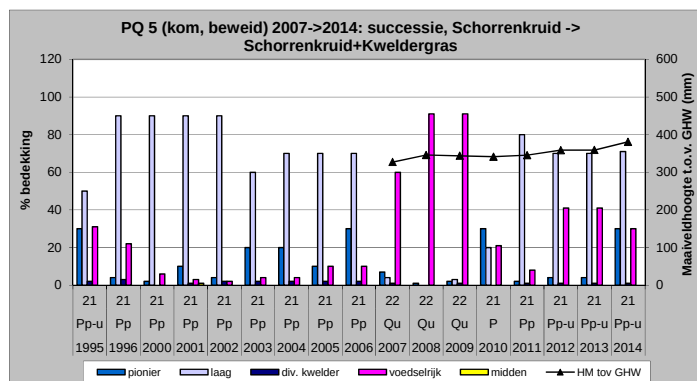
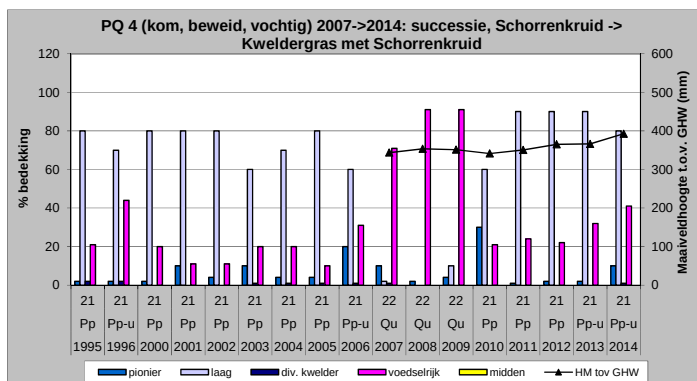
Datum: 13 maart 2015

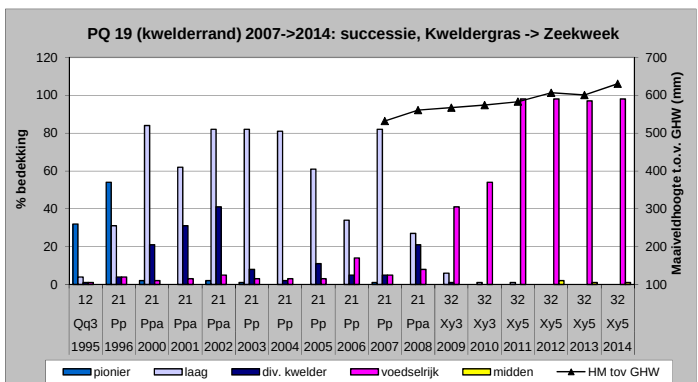
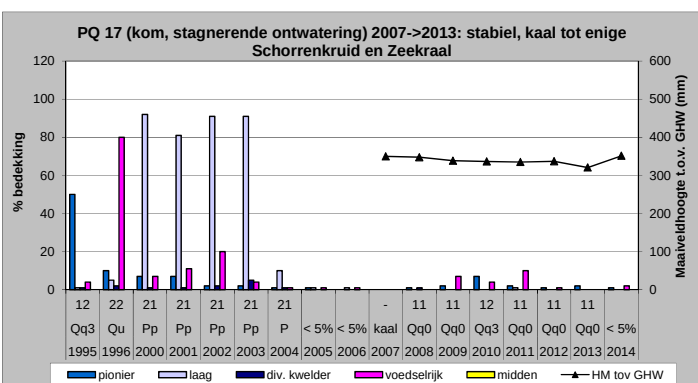
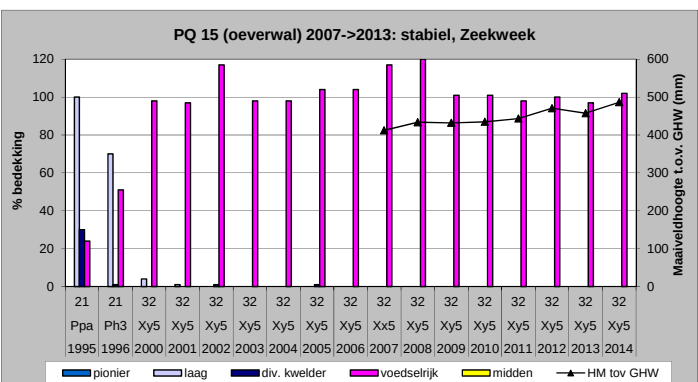
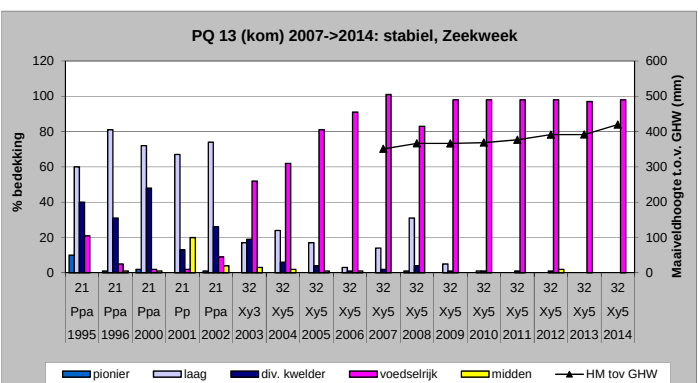
BIJLAGEN

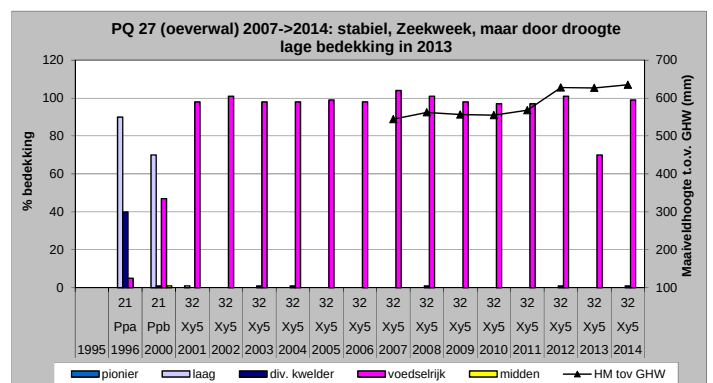
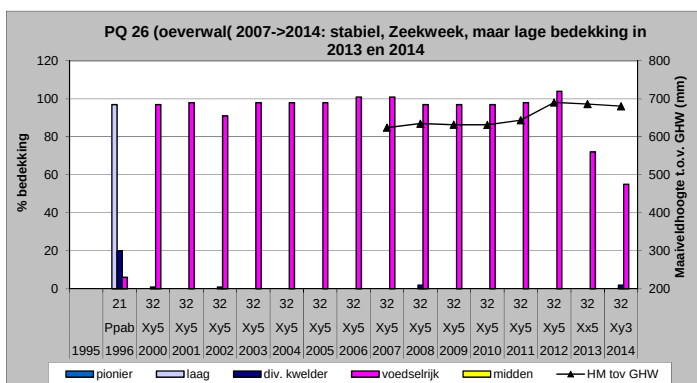
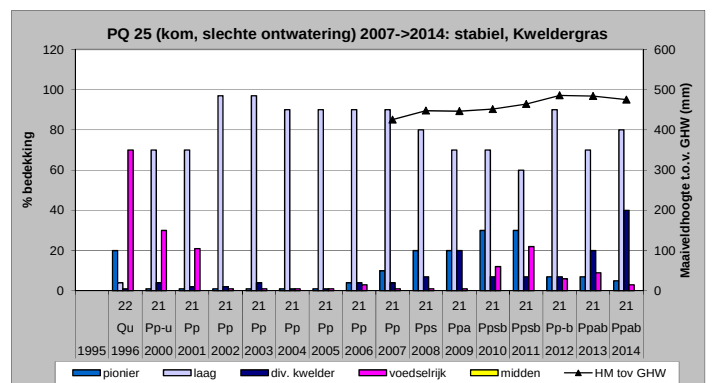
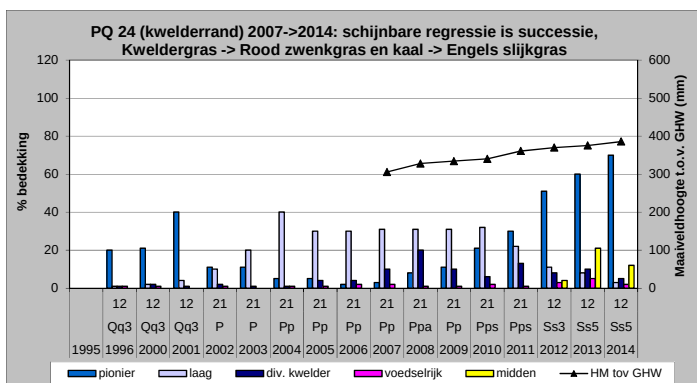
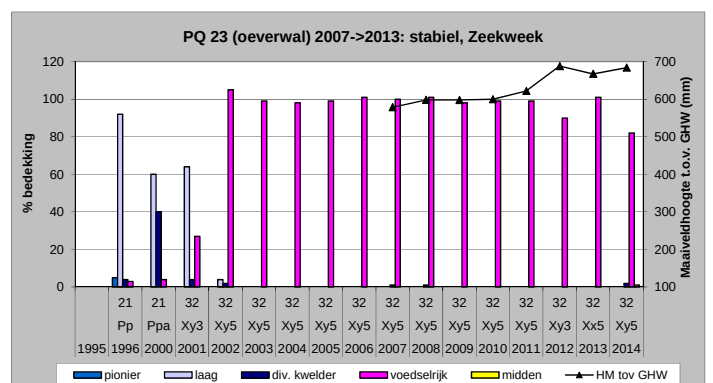
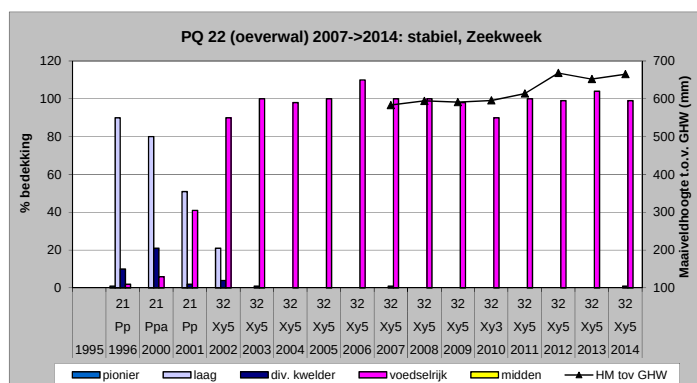
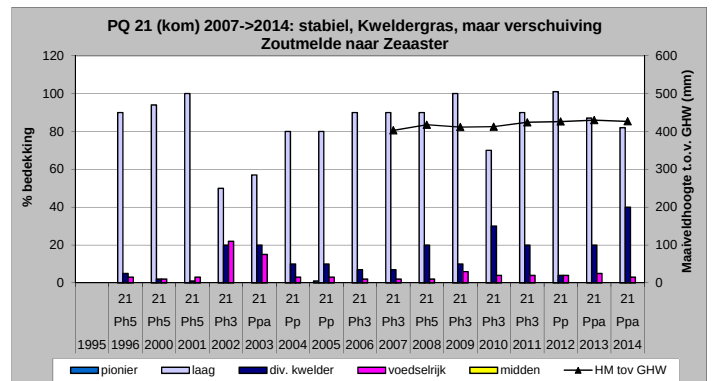
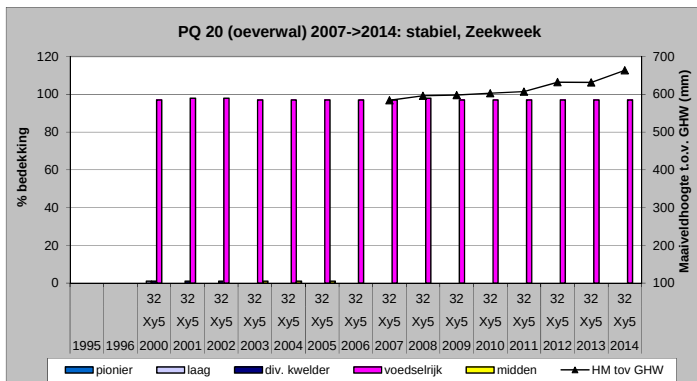
Bijlage A. Programma vegetatiekarteringen kwelders RWS (VEGWOK)

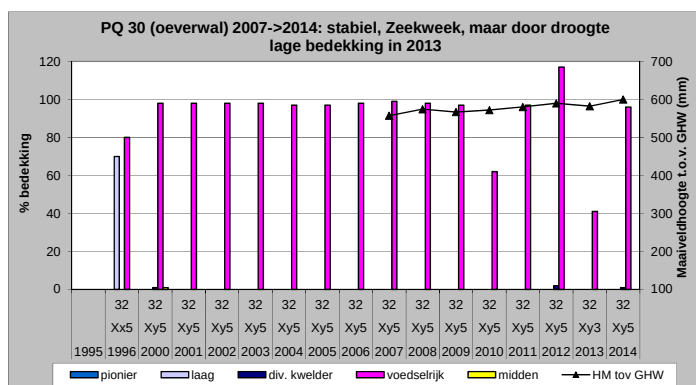
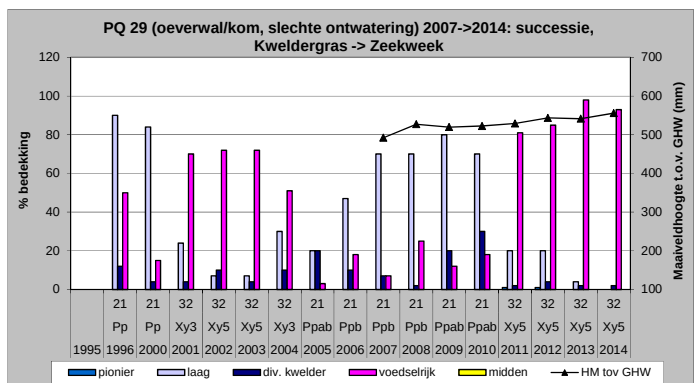
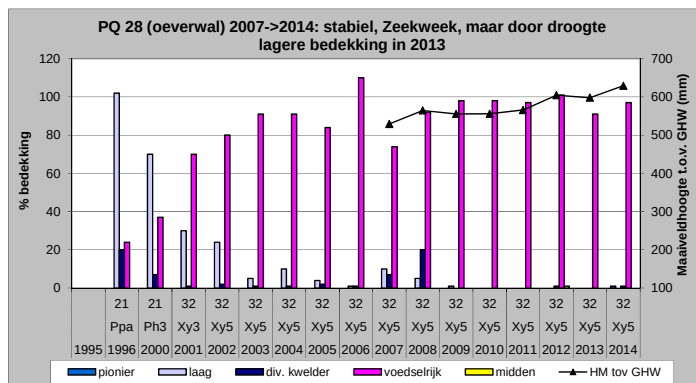
	Meest recente		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	VEGWAD	fotovlucht									
Oosterschelde	2013					fotovlucht	uitwerking	afronding			
Westerschelde-mond	2013					fotovlucht	uitwerking	afronding			
Kwelderwerken Friesland + Groningen	2008		afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding		
Ameland	2008		afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding		
Kroonspolders (+Westerveld) Vlieland	2009		uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding	
Noordvaarder + Groen strand Terschelling	2009		uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding	
Schiermonnikoog	2010		fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding
Rottum	2010		fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding
Westerschelde	2010		fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking	afronding
Kwelders Noord-Holland	2011			fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking
Kwelders Texel	2011			fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking
Slufter Texel	2011			fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht	uitwerking
Boschplaat Terschelling	2012				fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht
Dollard + Punt van	2012				fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht
Reide Griend	2012				fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht
Haringvliet-monding	2012				fotovlucht	uitwerking	afronding				fotovlucht

Bijlage B. Vegetatie- en maaiveldhoogteontwikkeling Peazemerlannen: pq 4-30

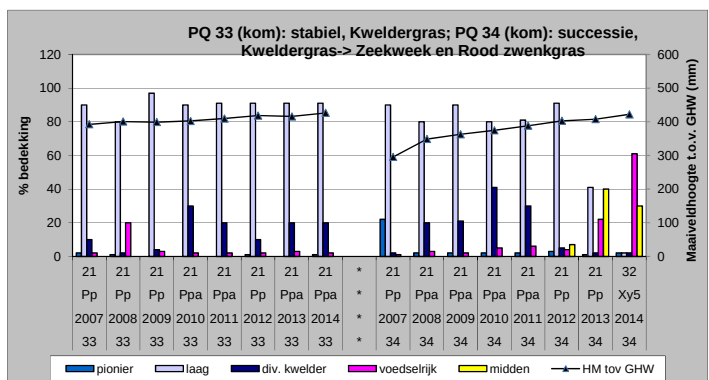
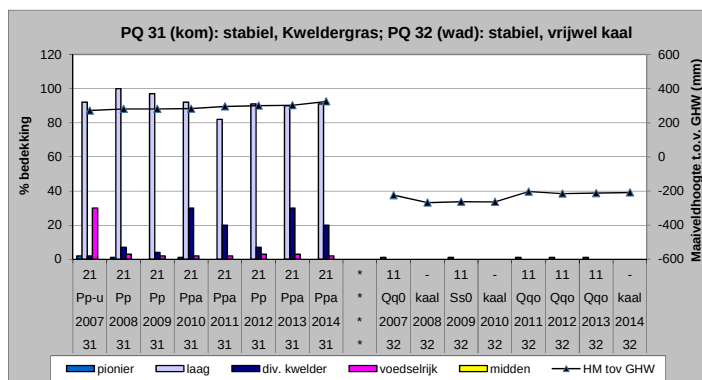

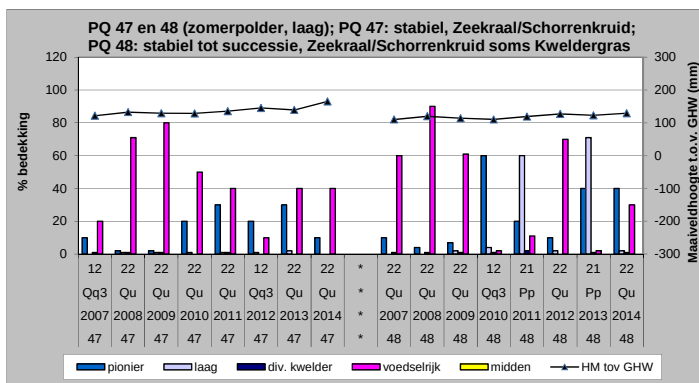
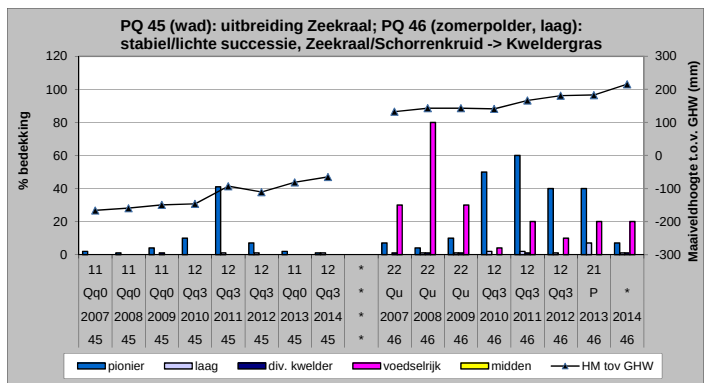
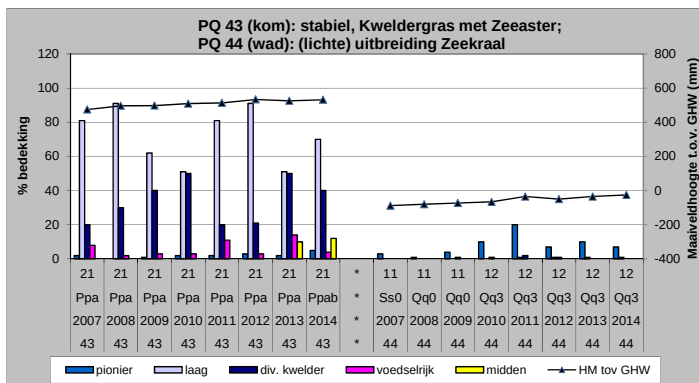
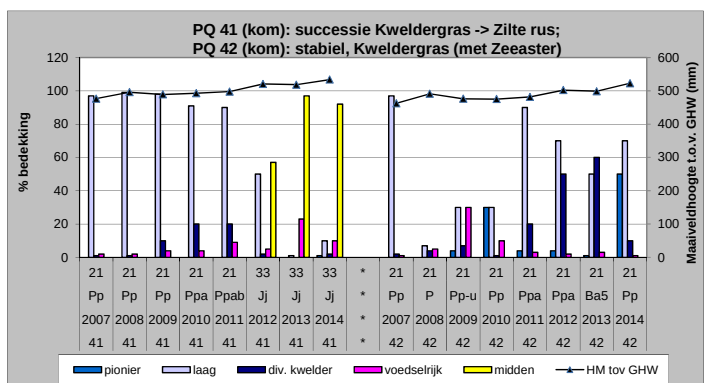
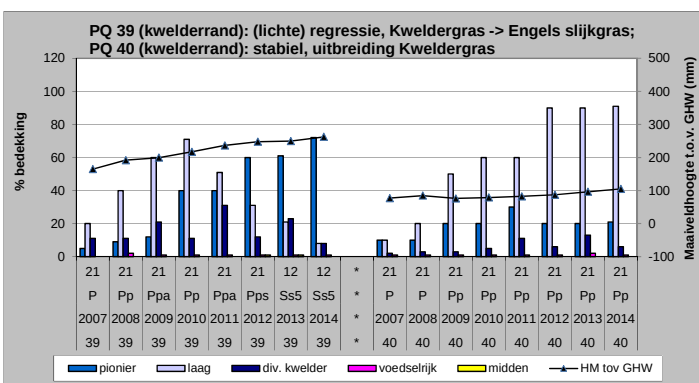
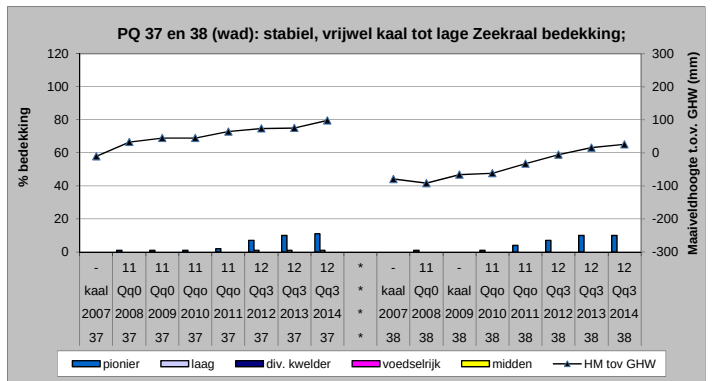
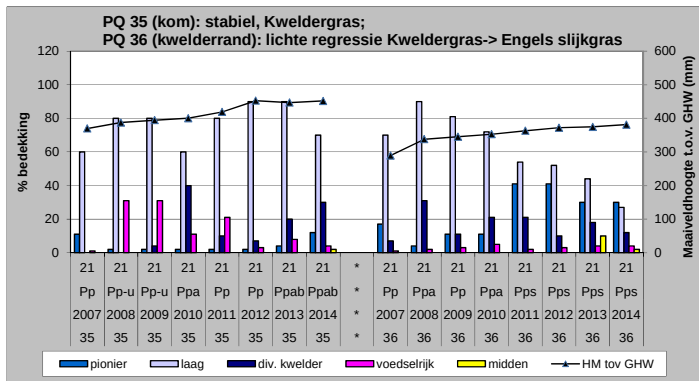

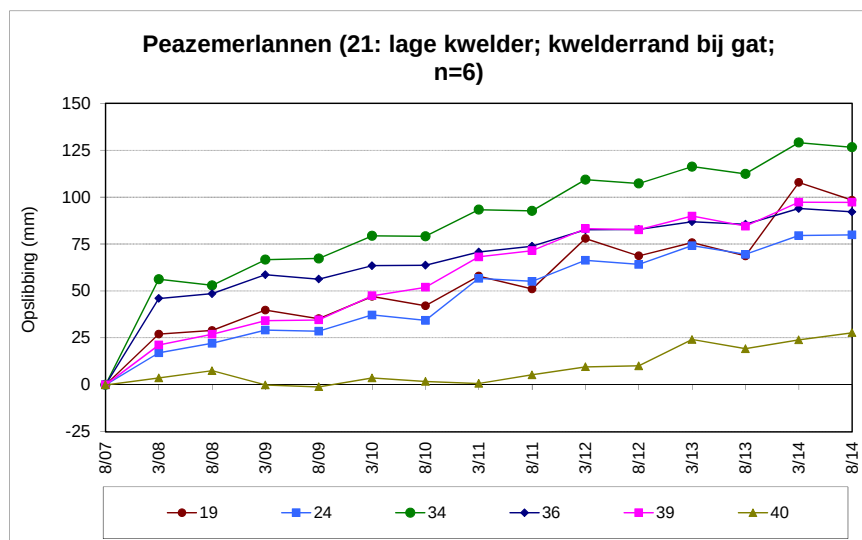
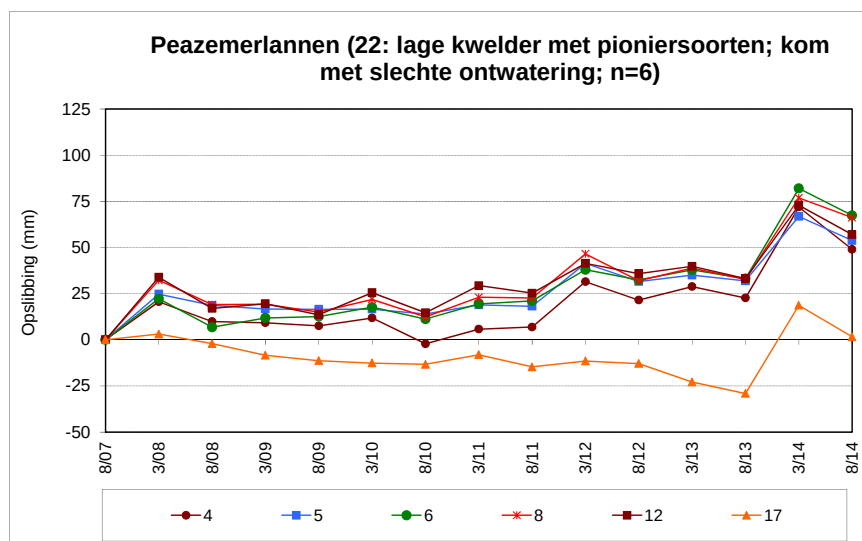
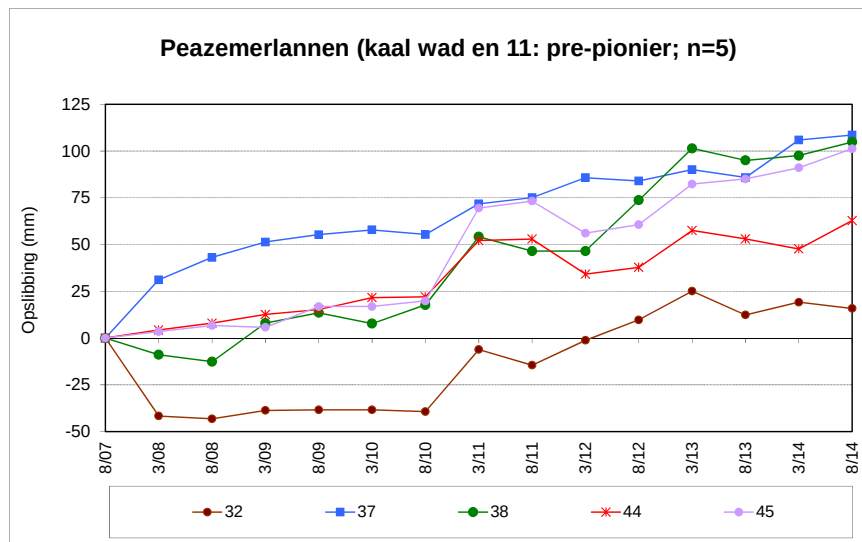

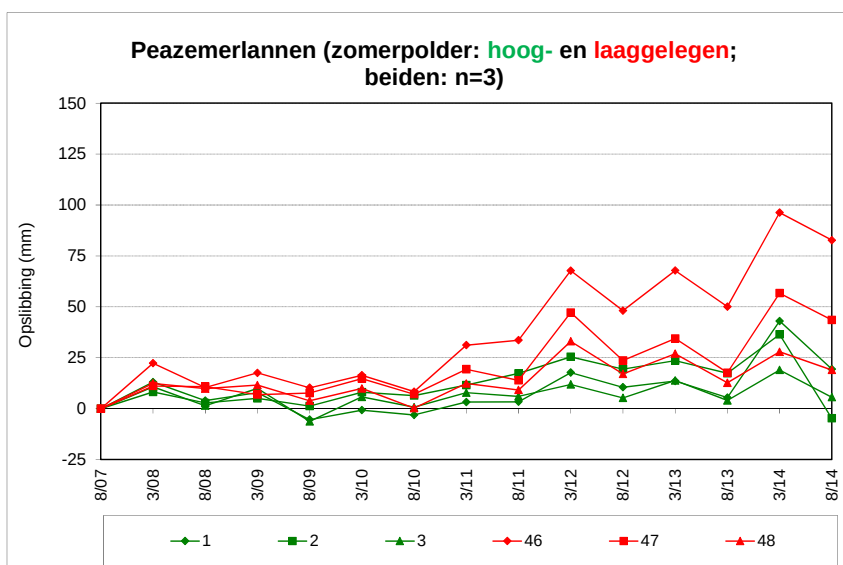
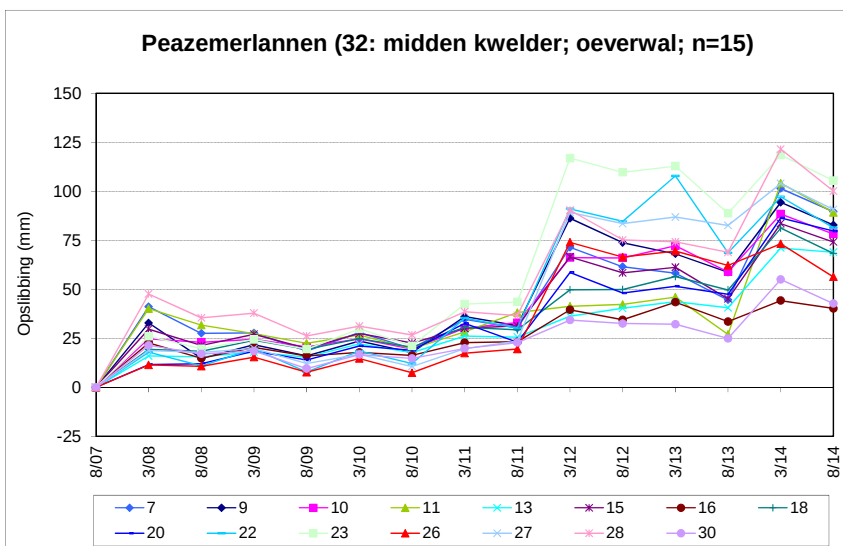
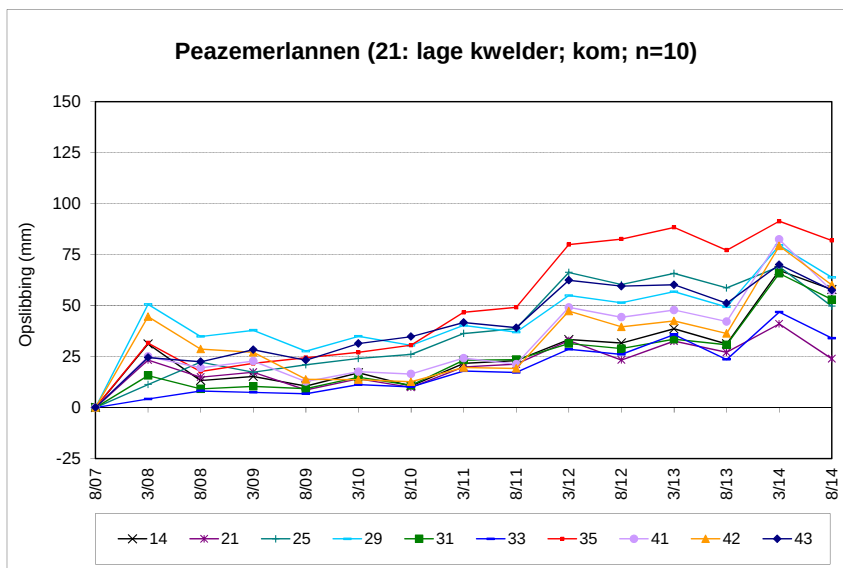
Bijlage C. Vegetatie- en maaiveldhoogteontwikkeling Peazemerlannen: pq 31-48

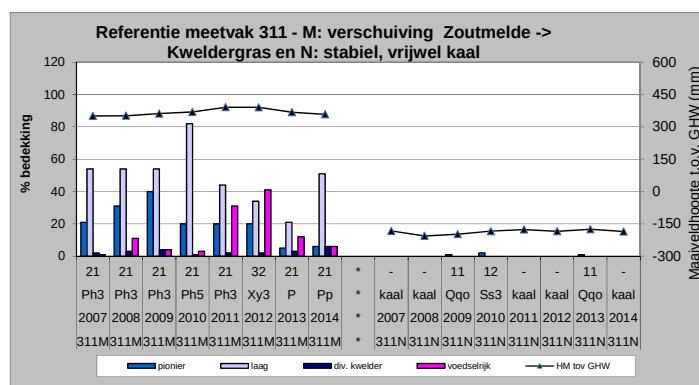
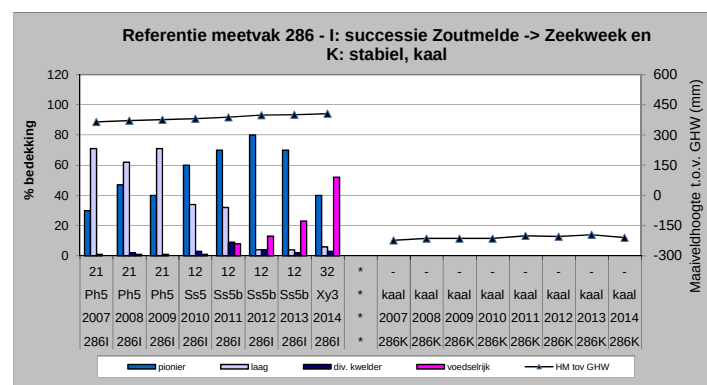
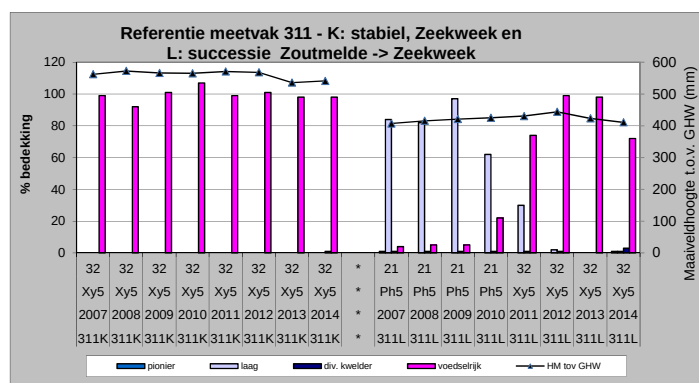
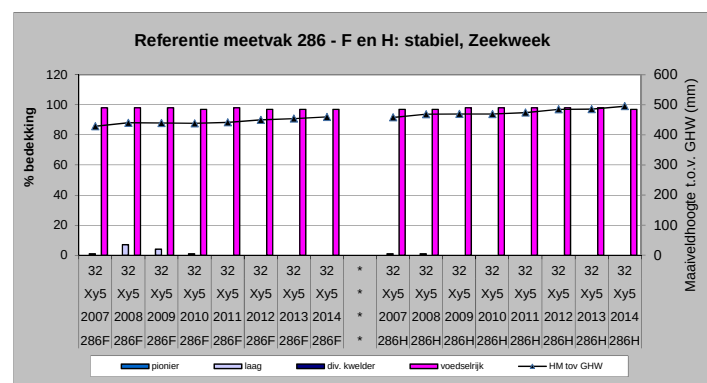
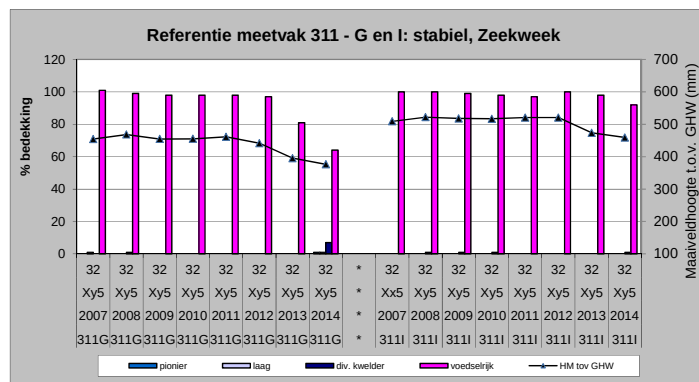
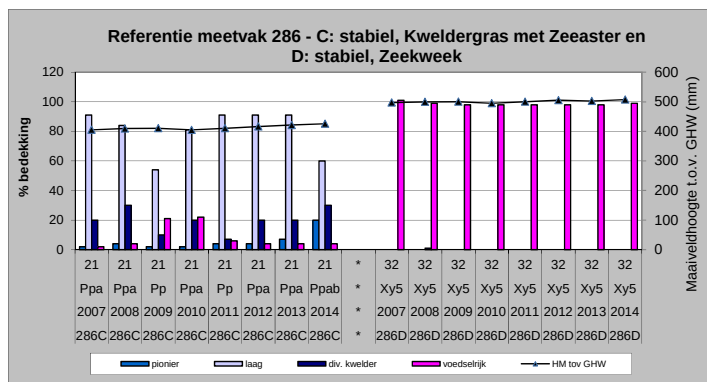
Bijlage D. Opslibbing Peazemerlannen: afzonderlijke pq's

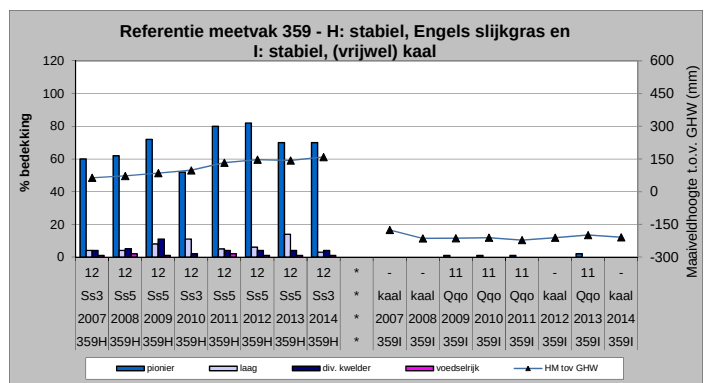
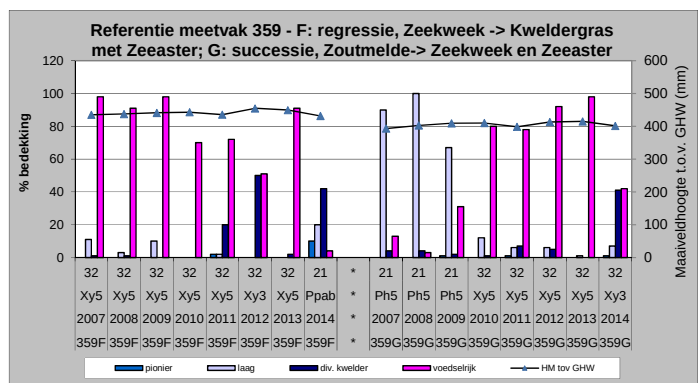
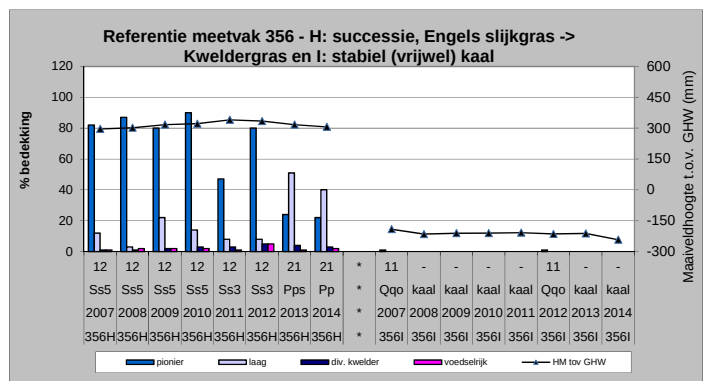
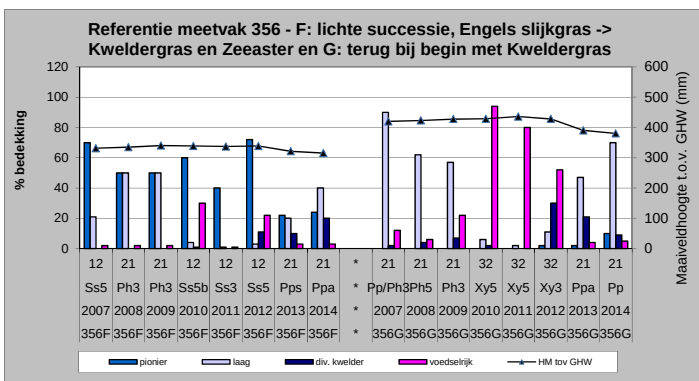
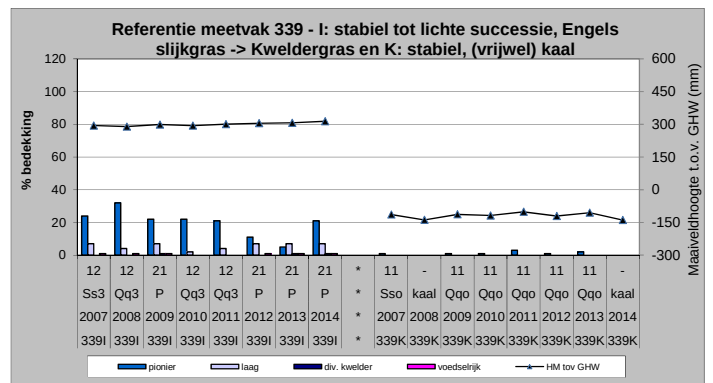
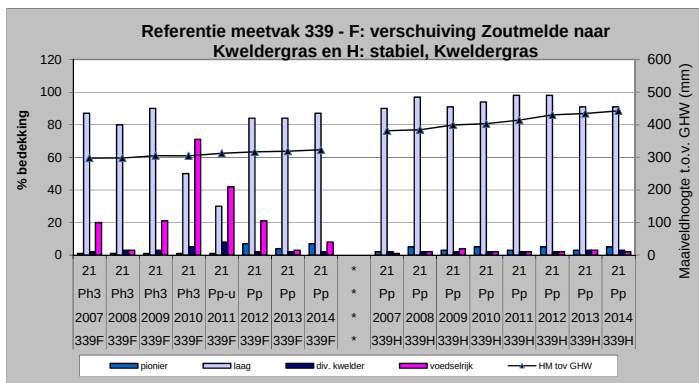
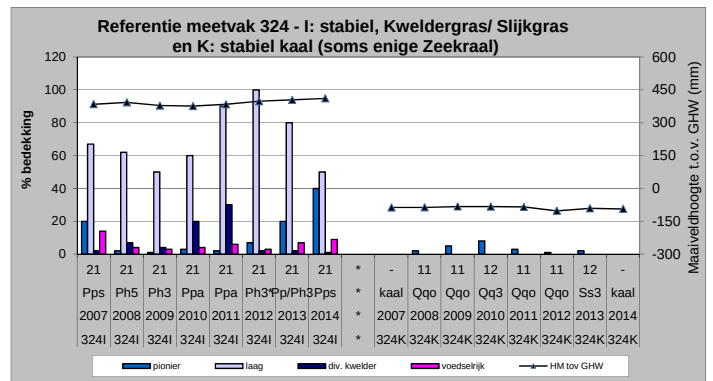
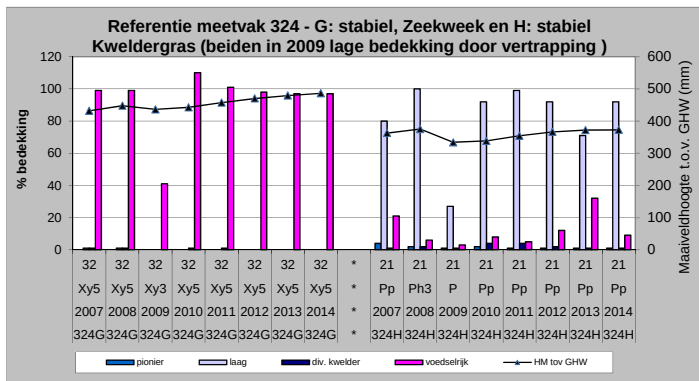

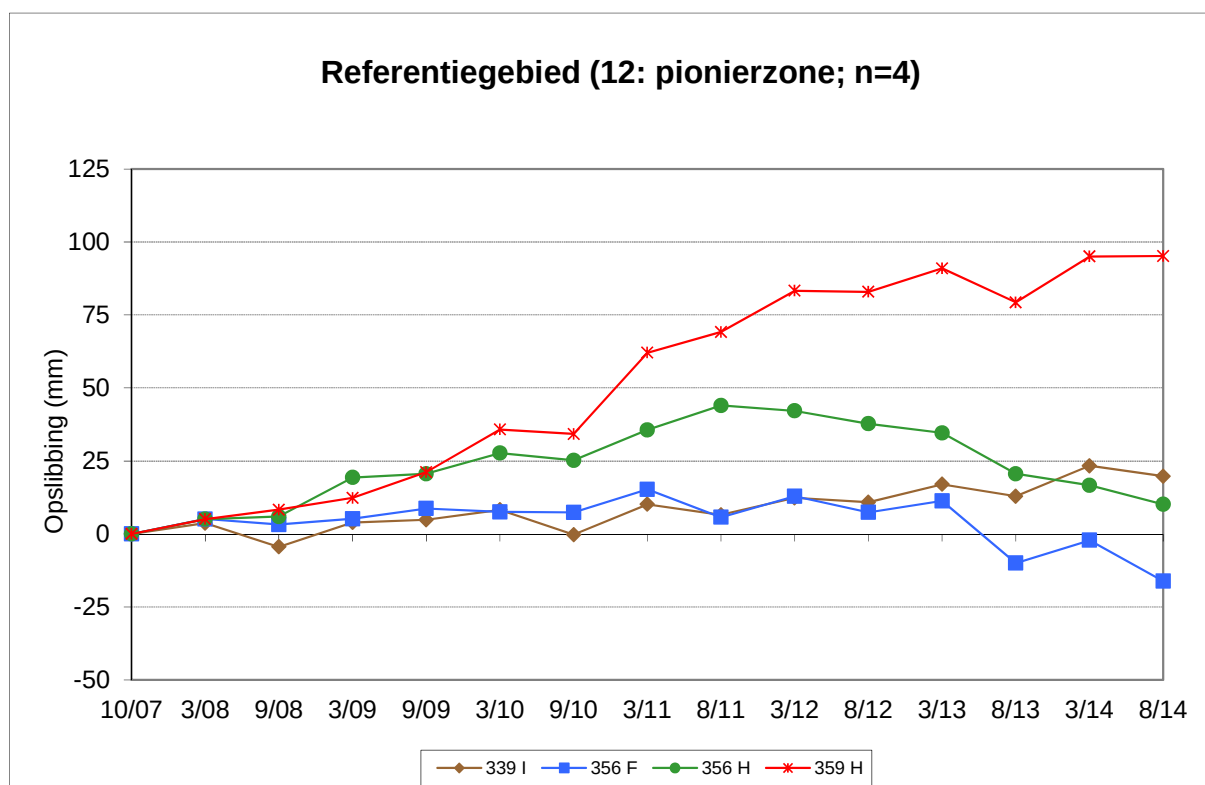
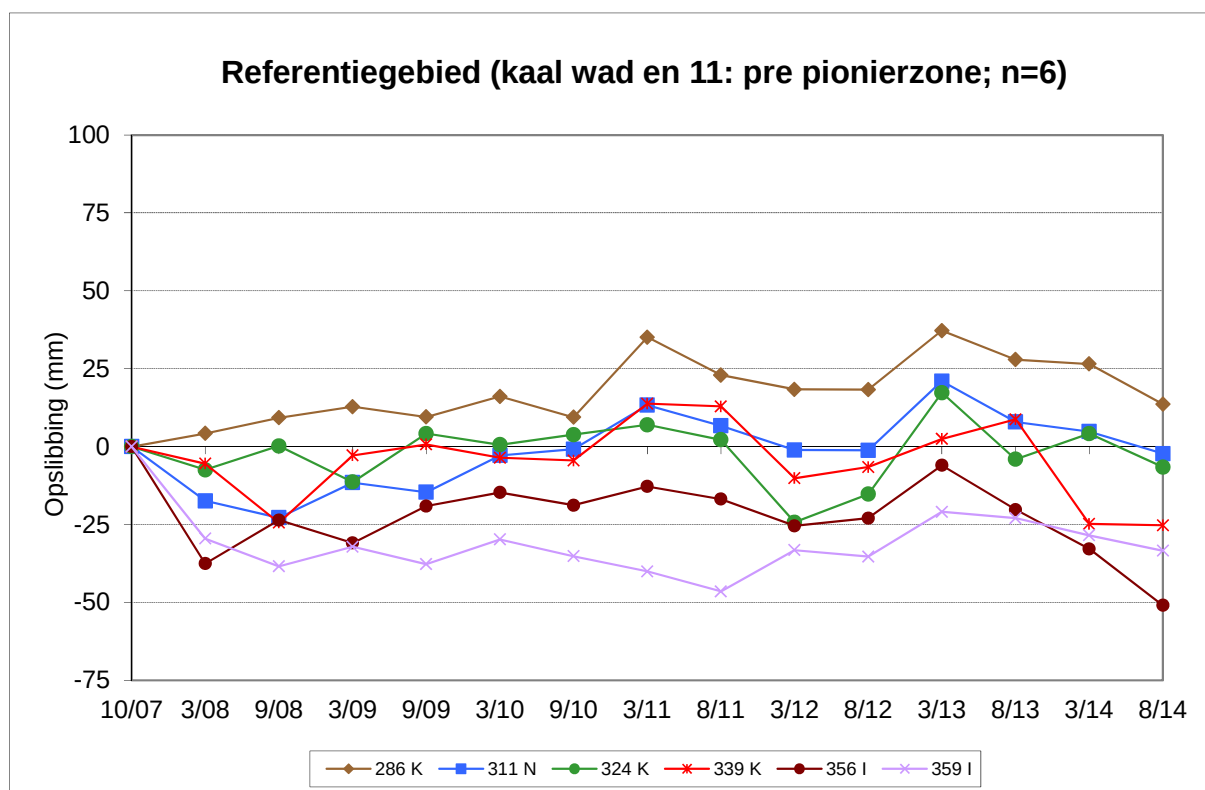
Bijlage E. Vegetatie- en maaiveldhoogteontwikkeling pq's referentiegebied

Groningen

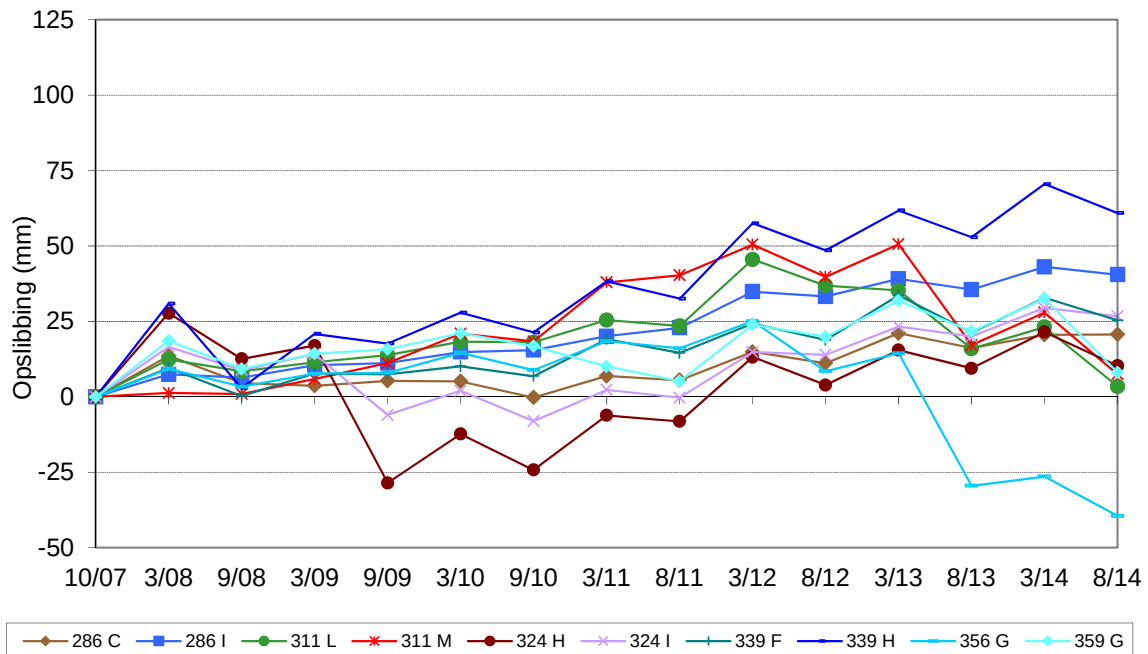

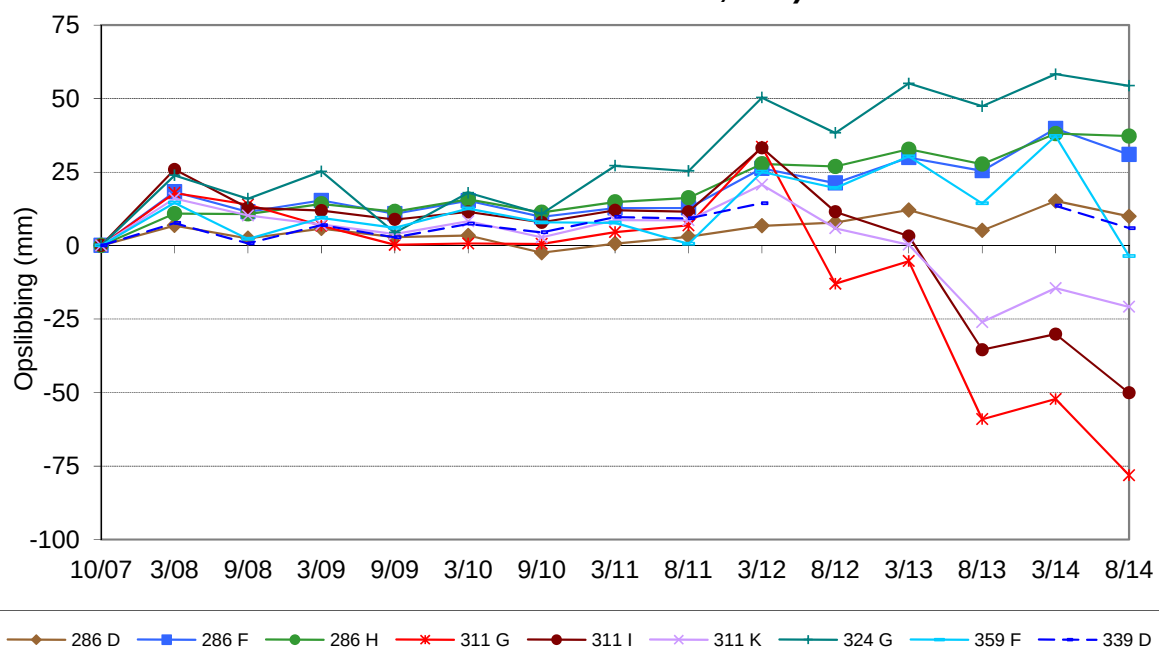
Bijlage F. Opslibbing referentiegebied west-Groningen: afzonderlijke pq's

Referentiegebied (21: lage kwelder; n=10)

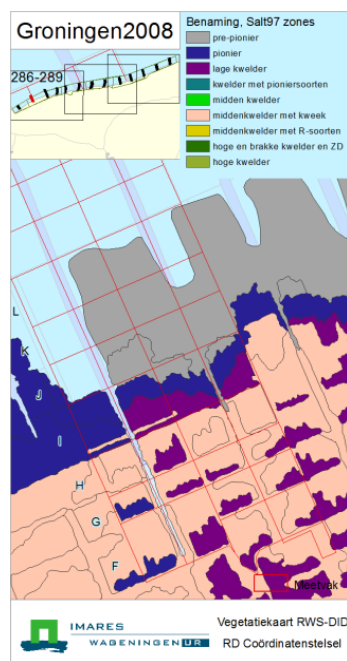
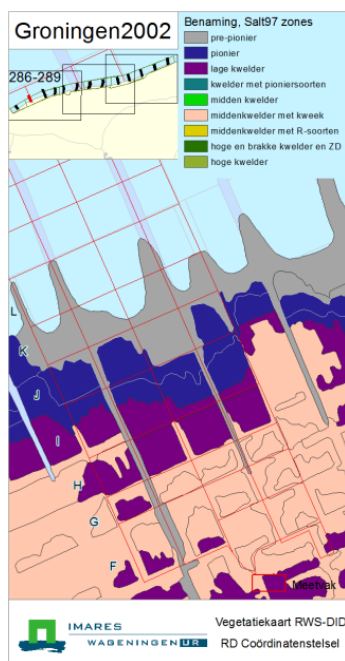
Referentiegebied (32: midden kwelder; n=8 en boerenkwelder; n=1)

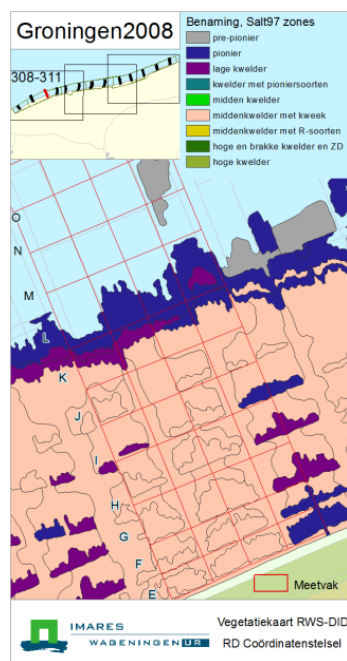
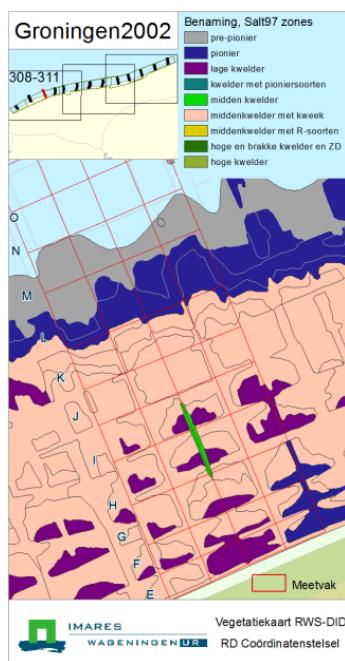
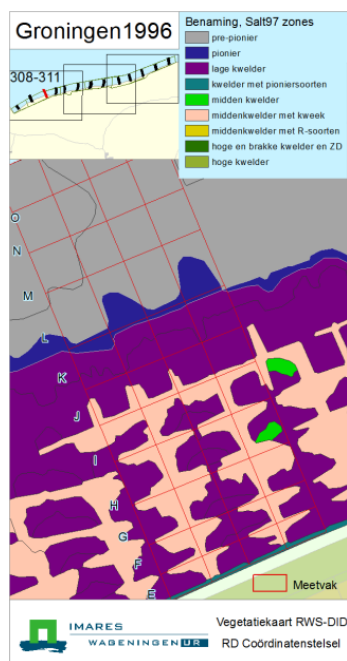
Wegens afmaaien van SEB-paal ontbreken enkele datapunten voor 339D

Bijlage G. Vegetatieontwikkeling 5 meetvakken referentiegebied west-Groningen

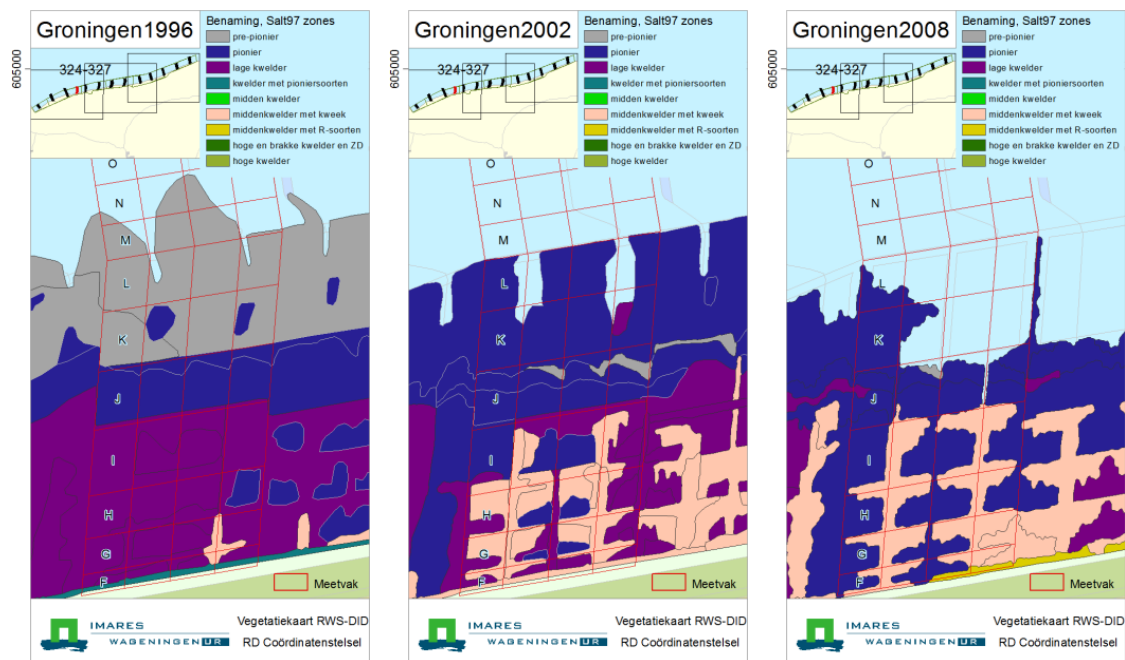
Meetvak 286-289:

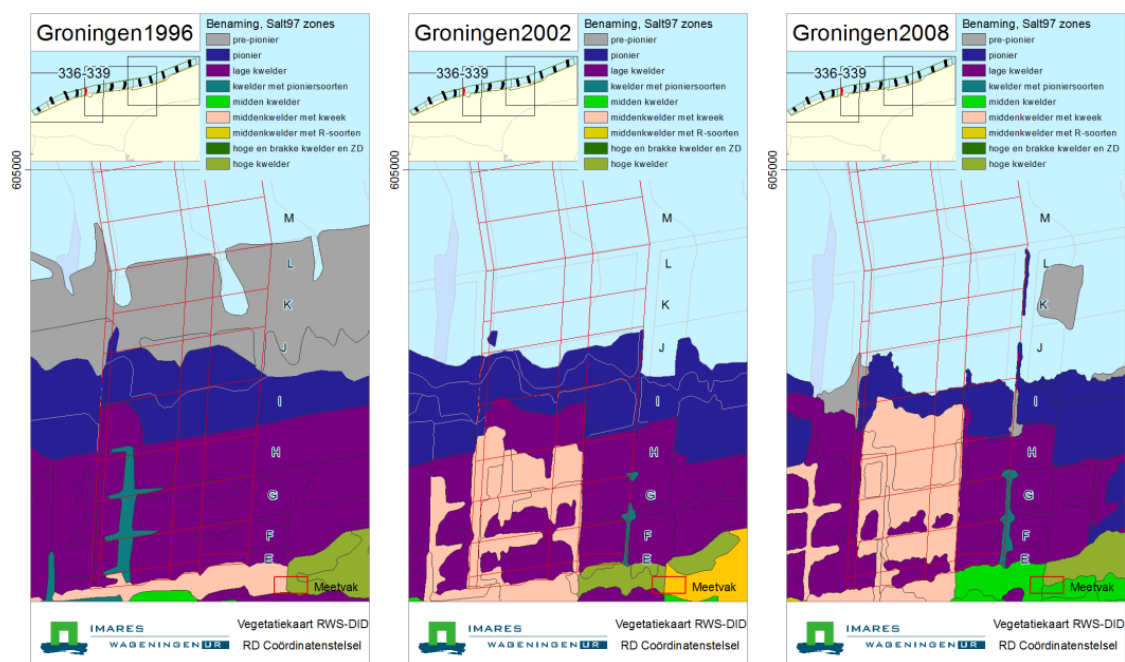
Meetvak 308-311:

Meetvak 324-327:

Meetvak 336-339:

Meetvak 356-359:

